

XXXVII. ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA

HUMÁN TUDOMÁNYI SZEKCIÓ

**KEGYESSÉGRE SARKALLÓ ÁBRÁZOLÁSOK
18–19. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS
SZÓSZÉKMELLVÉDEKEN**

Szerző:

Füstös Paul-Gabriel

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Történelem és Filozófia Kar

Magyar Történeti Intézet

Művészettörténet szakirány (BA), III. év

Témavezető:

dr. Kovács Zsolt egyetemi adjunktus

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Történelem és Filozófia Kar

Magyar Történeti Intézet

Régészeti és Művészettörténeti Tanszék

*

**XXVI. REÁL- ÉS HUMÁNTUDOMÁNYI
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA
MŰVÉSZET, MŰVÉSZETTUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNET SZEKCIÓ**

Kolozsvár

2023. május 18–21.

*

Szeged

2025. április 15–17.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ	1
KUTATÁSTÖRTÉNETI HÁTTÉR	2
1. SZAKRÁLIS TÉRKONCEPCIÓ A REFORMÁTUS FELEKEZETI IDENTITÁSTUDAT TÜKRÉBEN. AZ ALKALMAZOTT SZIMBOLIKA SZEREPE A PROTESTÁNS KÉPFELFOGÁSBAN	5
1.1. A református templomtér kialakítása és legfontosabb berendezési elemeinek liturgikus szerepe	5
1.1.1. A szószék	6
1.1.2. Az úrasztala	8
1.1.3. Mőzesszék, padok, karzatok, éneklőszék, orgona	8
1.2. Dekoratív elemek és képtípusok a református templomok berendezési darabjain .	9
1.3. Az alkalmazott emblematika megjelenése az erdélyi református templomtérben	12
2. ESETTANULMÁNYOK	13
2.1. Pusztakamarás	13
2.2. Marosvécs	16
2.3. Beresztelke	19
2.4. Újtorda	21
2.5. Koronka.....	23
2.6. Ótorda.....	23
3. AZ ÁBRÁZOLÁSOK JELENTÉSE.....	25
3.1. Pusztakamarás	25
3.2. <i>Énekek Éneke</i> -szimbolika (Marosvécs, Beresztelke, Újtorda, Koronka, Ótorda)	27
4. ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK	32
BIBLIOGRÁFIA.....	33
FÜGGELÉK (KÉPMELLÉKLETEK).....	1

BEVEZETŐ

Kutatásom hat erdélyi református templom (Pusztakamarás, Marosvécs, Beresztelke, Újtorda, Koronka, Ótorda) szószékeinek művészettörténeti vizsgálatát tűzi ki céljául. Szelekcióm olyan kritériumrendszerre épül, amely az említett műalkotások keletkezési korát, anyagát, valamint ikonográfiai programját veszi figyelembe. A kronológiai besorolás szempontjából két 18. század második feléből való, három 19. század eleji és egy datálatlan szószékről van szó. Utóbbi – feltételezésem szerint – ugyancsak 18. századi darab. Anyagukat tekintve kőből, illetve márványból készültek, a mellvédeken szereplő ikonográfiai programjuk pedig – egy kivétellel – bibliai idézetekre támaszkodik.

A dolgozatom több kérdésre keresi a választ. Feltételezem, hogy e műalkotások kigondolásában és kivitelezésük támogatásában jelentős szerepet játszottak a helyi közösségek arisztokrata családjai, akiknek patrónusi tevékenysége hozzájárult a képi programhoz és megvalósításához egyaránt. További hipotézisem, hogy mivel a protestáns hagyományban a szószék a szakrális tér konstitutív része, a rajta szereplő dekorációk nem tévesztik ezt szem elől. Kísérletet teszek tehát annak bizonyítására, hogy a mellvédek nem véletlenszerűen, hanem jól átgondolt teológiai normák mentén születtek meg. Ehhez kétségkívül szükséges áttekinteni a téma liturgikatörténeti jelentőségét is, amit főként a magyar nyelvterületen született szakirodalom mentén vázolok fel.

A fentnevezett települések református templomaiban fellelhető egyes szószékek tárgyalására külön-külön fejezetet szentel a dolgozat. A téma egyszerre művészettörténeti és teológiai jelentőségű, ennél fogva e két aspektus elválaszthatatlanul egybefonódik a műalkotások esettanulmány-jellegű tárgyalása során. A helyszíni dokumentáció alkalmával készült képeket, a szószékek bizonyos dekoratív elemeit rögzítő illusztrációkat függelékben közlöm. Elsősorban a szószékek mellvédein megjelenő ábrázolásokra koncentrálok. Szószékkoronák és egyéb dekoratív részletek elemzésére kizárólag ott kerül sor, ahol azok a kosárral egyidőben készültek, vagy stiláris jellemzőik révén segítenek a kosár elkészültének datálásában, az esetleges értelmezésben.

Munkamódszerem a megfigyeléseket és a feldolgozott forrásokat az induktív megközelítés medrébe tereli. Nehezítő tényezőként jelentkezik a rendelkezésre álló írott források csekély mennyisége. A templomok építés- és berendezéstörténetét kevés tanulmány dolgozza fel: többnyire szórványos utalásokkal találkozunk a szakirodalomban, ezek pedig nem nyújtanak koherens képet a témáról. Meglehetősen kis számban maradtak fenn levéltári források is, amelyekre

hivatkozni tudnék. A továbbiakban megpróbálok átfogó képet nyújtani azokról a másodlagos forrásokról, amelyekre a dolgozat megírásában támaszkodom. Mindezt a dolgozat fejezeteinek sorrendjében haladva teszem, hozzárendelve a résztémákhoz a vonatkozó szakirodalmat.

KUTATÁSTÖRTÉNETI HÁTTÉR

A dolgozat első fejezete liturgikatörténeti megközelítésben vizsgálja a református templomtér beosztását és berendezését, valamint a szakrális kommunikációt meghatározó művészettörténeti jelenségeket, ezzel mutatva rá a kutatás interdiszciplináris jellegére. A téma nemzetközi irodalmának szempontjából említésre méltó Andrew Spicer munkássága. A kora-újkor európai protestáns templomépítészet kérdéseit feldolgozó tanulmányai mellett a közel egy évtizede megjelent, Sarah Hamiltonnal közösen szerkesztett kötetéből használom fel a Graeme Murdock történész által írt fejezetet.¹ A nemzetközi kutatás talaján maradványként bizonyul Jan Harasimowicz lengyel művészettörténész munkássága. Publikációi hivatkozási alapul szolgálnak a protestáns szakrális tér problematikáját vizsgáló kortárs tanulmányoknak, aktualitásukat aligha lehet kellőképpen méltatni.² Kutatásai, illetve az általa szerkesztett tanulmánykötetek több európai térség műemlékállományából merítenek, különös hangsúlyt fektetve a templomtér kialakításának és berendezésének problematikájára, valamint a protestáns ikonográfia kérdéskörére. Az alkalmazott szimbolika és emblémahasználat jelenségeit kutató tanulmányok sokasága is ismert a nemzetközi szakirodalomban. Dietmar Peil és Ulrike Köcke alapvető művei mellett néhány esettanulmányt is érdemes e ponton megemlíteni, amelyek főként a közép- és kelet-, illetve észak-európai példákra koncentrálnak.³

Magyar nyelvterületen katolikus berkekben született meg az a mű, amely a liturgikai térhasználat kérdését is alaposan vizsgálja.⁴ Ugyancsak a katolikus szemlélet mentén írja meg tanulmányát Földváry Miklós István a kultikus tér szerveződéséről a kereszténységben.⁵ Az általunk vizsgált korszak szempontjából a Szelestei Nagy László tanulmánykötetében megjelenő írások is fontosak, ezek ugyanis a barokk-kori lelkiség alakulását befolyásoló idő és tér tematikáját érintik.⁶

A speciális tárgyaláshoz visznek közelebb azon szerzők munkái, akik magyar nyelvterületen protestáns teológusként foglalkoztak a liturgikus tér kérdésével. Kádár Ferenc, Kozma

¹ MURDOCK 2016.

² HARASIMOWICZ 1990.; HARASIMOWICZ 2006.; HARASIMOWICZ 2015.

³ A teljesség igénye nélkül: KÖCKE, 1975.; PEIL 1978.; SPÄRITIS 2002.; WISŁOCKI 2006.; STRONKS 2010.

⁴ PÁKOZDI–SOMORJAI 2020.

⁵ FÖLDVÁRY 2003.

⁶ SZELESTEI NAGY 2020.

Zsolt, Pásztor János református-, Hafenscher Károly evangélikus-, valamint Kovács István unitárius teológusok liturgikaiban rövid, lényegretörő, ám fontos és megkerülhetetlen megállapításokat olvashatunk a témával kapcsolatosan.⁷ Észrevételeiket a történelmi fejlődési folyamatok konklúzióiként közlik, és az egyház történetében bekövetkezett változások fonalára fűzik fel, ennél fogva mentesek bárminemű egyházi, valamint felekezeti elfogultságtól.

Egy másik lényeges szempont, amely a vizsgálódás rendjén előjön, a református képhasználat kérdése, amely ebben az esetben az emblémakutatással áll szoros kapcsolatban. A téma nemzetközi szakirodalma bőséges, erre fentebb is utaltam. Megkerülhetetlenek ilyen szempontból a magyar szakirodalomban Görög Hajnalka és Szacsvay Éva írásai.⁸ Külön kiemelendők a Knapp Éva és Tüskés Gábor komplex kutatásai révén megszületett kiadványok és tanulmányok, amelyek sarokkövét képezik a magyar emblémakutatásnak.⁹ A magyar emblémakutatás legújabb, témával kapcsolatos eredményeit Kusler Ágnes közelmúltban megírt és megvédett doktori dolgozata tartalmazza.¹⁰

Az erdélyi református egyház történetében nem újdonság a vizuális kultúrának a fentiekben vázolt jelenléte. Az e témát fókuszpontba helyező kutatások azonban főként a festett famennyezeteket és karzatmellvédeket részesítik előnyben. Korszakalkotó műnek minősíthető ilyen szempontból Kelemen Lajos 20. század közepén született, a 17. századi hasonló emlékeket inventarizáló és elemző kötete, amit körülbelül két évtizeddel később követett Tombor Ilona, majd Vilhelm Károly műve.¹¹ Tombor Ilona kötete nagyobb időintervallumot ölel át, területileg pedig nem Erdélyt, hanem Magyarországot helyezi a középpontba. Vilhelm Károly 1975-ben írja meg az erdélyi templomok festett famennyezeteiről szóló summás, rövid katalógussal és jó minőségű képi anyaggal ellátott könyvecskéjét. A magyar református egyházművészet bibliai jelképeiről Takács Béla írt alapos magyarázatokkal ellátott könyvet.¹²

Nem tehetjük meg, hogy figyelmen kívül hagyjuk az utóbbi két évtized hasonló jellegű kutatásainak eredményeként született egyik legeredményesebb művet. A Lángi József és Mihály Ferenc tollából született összefoglaló, három kötetes mű két, a restauratori és műemlékvédelmi gyakorlatban jártas szakember munkája.¹³ Munkamódszereik és eredményeik e dolgozat megírásában is nagy segítséget jelentettek. Közelebb visz a témánkhoz Fekete Csaba 2007-ben megjelent terjedelmes tanulmánya, amely az erdélyi református képhasználat témáját bon-

⁷ KOVÁCS 1993–1994.; KOZMA 2000.; PÁSZTOR 2005.; HAFENSCHER 2010.; KÁDÁR 2013.

⁸ GÖRÖG 2001.; SZACSVAY 2006.; SZACSVAY 2008.

⁹ A teljesség igénye nélkül: KNAPP 2000.; KNAPP 2003.; TÜSKÉS–KNAPP 2004.

¹⁰ KUSLER 2020.

¹¹ KELEMEN 1945.; TOMBOR 1968.; VILHELM 1975.

¹² TAKÁCS 1986.

¹³ LÁNGI–MIHÁLY 2002.; LÁNGI–MIHÁLY 2004.; LÁNGI–MIHÁLY 2006.

colgatja.¹⁴ Az első nagy fejezethez tartozik még a protestáns kegyességi irodalom kulcsfontosságú szerepének kiemelése a tárgyalt témában. Az ide tartozó művek vizsgálata főként az irodalomtörténet feladata, ám képi világuk, metaforáik és szimbólumaik gyakran lettek átplántálva a vizuális térbe. A témában kitűnő összefoglalásokat írt Dienes Dénes, valamint Csepregi Zoltán, az általam vázolt esettanulmányok átfogó műveik mellett többek között Imre Mihály, Csorba Dávid, Kurta József és Benkő Tímea tanulmányaira támaszkodnak.¹⁵

Mindezek a vonatkozások elengedhetetlenek a téma teljeskörű kutatásához. Egyrészt rámutatnak arra, hogy mennyire fontos egyszerre látni és vizsgálni a képi és írott hagyományt egyaránt. Másrészt bizonyítják, hogy a protestantizmusban – a közhellyé vált hiedelemmel ellentétben – organikus kapcsolat áll fenn a liturgiai koncepciók és az általuk meghatározott szakrális tér dimenziója között. Ez a megállapítás dolgozatom egyik tételmondataként is funkcionál.

A művészettörténeti-teológiai alapvetést tartalmazó fejezetet követi a hat említett szószék egyenként történő bemutatása. A dolgozat struktúrája e ponttól kezdve kronológiai vonalat követ. A legkorábbi szószék tárgyalásától időben előre haladva jutunk el a legkésőbbre datált műalkotásig. A további bibliográfiai tételeket, amelyek az esettanulmányokra vonatkoznak, a megfelelő helyen jelölöm meg. Ezt követi egy, a konklúziókat tartalmazó fejezet.

Erdélyi faragott szószékekkel B. Murádin Katalin foglalkozott behatóan. 1992-ben rajzokkal-, 1994-ben képmellékletekkel megjelent katalógusának előtanulmánya kulcsfontosságú e téma kutatása szempontjából.¹⁶ Kovács Andrásnak a Bethlen Gábor gyulafehérvári szószék- és orgonamegrendeléséről írt tanulmánya is kötődik témánkhoz, természetesen azonban más kort dolgoz fel.¹⁷

A fentiekből meglátszik, hogy kutatásom aktualitása felettébb indokolt. A dolgozat további részében a bemutatott szakirodalmi forrásokra támaszkodva igyekszem a témát a teljesség igényével bemutatni, kiegészítve az eddigi ismereteket a levéltári források anyagával.

¹⁴ FEKETE 2007. 1115.

¹⁵ DIENES 2000.; IMRE 2013.; CSORBA 2003.; KURTA 2003.; BENKŐ 2011.; BENKŐ 2012.

¹⁶ MURÁDIN 1992.; MURÁDIN 1994.

¹⁷ KOVÁCS 1998.

1. SZAKRÁLIS TÉRKONCEPCIÓ A REFORMÁTUS FELEKEZETI IDENTITÁSTUDAT TÜKRÉBEN. AZ ALKALMAZOTT SZIMBOLIKA SZEREPE A PROTESTÁNS KÉPFELFOGÁSBAN

A fejezet alapproblematikáját kétféle megközelítésben tárgyalom.¹⁸ Egyrészt röviden felvázolom azokat a hagyományos teológiai normákat, amelyek meghatározták a kálvini szellemű reformátusok liturgikus térkonceptióját. Másrészt áttekintem azt a művészettörténeti fejlődési vonalat, amely a szóbanforgó felekezet katolicizmustól örökölt templomtereinek átalakításából, valamint új templomaik építéséből bontakozik ki. Ezek mentén továbblépve, összefoglalom néhány, a protestáns képfelfogással összefüggő megállapítást a szakirodalomból, kitérve pár gyakori ábrázolástípus leltározására. Végül általános keretek között azt vizsgálom, hogy bizonyos esetekben milyen szövegszerű vagy nyomtatott vizuális előzményekre tekintenek vissza a templomokban fellelhető dekoratív vagy elmélkedésre sarkalló képek.

1.1. A református templomtér kialakítása és legfontosabb berendezési elemeinek liturgikus szerepe

A protestantizmus reformátori teológiája fordulópontot jelentett az egyházi építőművészet terén, ugyanis újradefiniált jó néhány – a liturgia terével kapcsolatos – addigi elképzelést. Ennek nyomán számos, a templomtér alakítását illető koncepció megváltozott. A reformált teológiai gondolkodás hatása azonban nem mutatkozott meg azonnal és közvetlenül a szakrális térszervezésben és térhasználatban. Ennek indoklásaként szolgál az a tény, hogy a protestáns felekezetek istentisztelete hosszú ideig a már létező – római katolikus normák szerint emelt – templomokban folyt, és az új építkezésekkel párhuzamosan e falak között továbbra is megmaradt.

Az így örökölt liturgiai tér eleinte gyakorlati alkalmazkodóképességet kívánt a gyülekezetektől. Bár ebben a kezdeti és egyben átmenetinek tekinthető 16. századi helyzetben nem merült fel azonnal a radikális változtatás igénye, elkezdődött az előző kor művészetétől való távolságtartás, majd később a céltudatos elhatárolódás is.¹⁹ Bizonyos berendezési tárgyak használaton kívülre helyeződése, a képi ábrázolások körül kialakult viták és konfliktusok, mind ennek a li-

¹⁸ Mivel kutatásom a későbbiekben bemutatásra kerülő esettanulmányok példáján keresztül közelíti meg a dolgozat tárgyát, jelen fejezetben azokat a tudományos eredményeket összegzem, amelyek a vizsgált téma 18. századi, valamint 19. század eleji vonatkozásaira reflektálnak. A 16–17. századi előzmények ismertetése következképpen kevésbé hangsúlyos a dolgozatban.

¹⁹ LÖRINCZ 2015. 34–36. A szerző idézi a kor releváns zsinati határozatainak ide vonatkozó passzusait a következők szerint: óvári zsinat (1554), vásárhelyi zsinat (1559), debrecen-egervölgyi hitvallás (1562), debreceni alkotmányozó zsinat (1567), beregszászi zsinat (1552), szebeni zsinat (1557). Kitér továbbá speciális esetekre is, amelyek jól példázzák a korabeli helyzetet, ezeket azonban a dolgozat keretei között nem áll módunkban ismertetni. A zsinati végzésekre vonatkozóan NAGY 2015. 298. állapítja meg: „A zsinati kánonok a templomra nézve (...) inkább irányelvek, melyek konkrét megvalósítása a helyi viszonyoktól függ.”

beralizmusból lassan radikalizmusba átnyúló folyamatnak a részét képezik.

Az első jelentős kérdéskör, amely a templomtér új liturgiai szempontokhoz való alkalmazkodását illeti, a centralitás témája. A protestantizmus lassan és fokozatosan, ráadásul máig sem teljes következetességgel alakította át a középkorból örökölt longitudinális templomtereket.²⁰ Ennek a teológiai okok mentén megvalósítani kívánt új koncepciónak az alaposabb analízise úgy válik lehetővé, ha a továbbiakban ismertetem azokat a specifikus berendezési elemeket, amelyek a reformált egyházak ige- és szentségközpontú liturgiájának nélkülözhetetlen részei. Ezek közül főként a szószék kérdésének szentelek terjedelmesebb részt, a dolgozat további részében ugyanis erről lesz szó.

1.1.1. A szószék

A templomok fent is említett úgynevezett „megtisztítása” főként dogmatikai okokra vezethető vissza: az ilyen szempontból megbotránkoztató elemeket igyekeztek kiiktatni. A római katolikus mise az oltár köré csoportosul, amely rendszerint a szentélyben helyezkedik el, míg a református istentisztelet fizikális centruma a szószék és az úrasztala kettősből áll. Az oltárhasználat okafogyottá vált a reformációban, így a szentély fogalma is elveszítette teológiai értelmét. Ezek helyét a szószék, mint a „*magát kijelentő Isten jelenvaló hatalmának és dicsőségének képe*” vette át.²¹ A szószék diadalívre történő középkori pozicionálásának továbböröklődése azonban a tér centralizálására koncentráló törekvések útjában állt, hiszen a „*hagyományos diadalívvvel szűkülő, a hajónál keskenyebb szentéllyel rendelkező templomokban (...) a térhasználat – centralizáló, de – a szentély felé sodró elrendezést mutat.*”²²

„*Protestáns ember számára a liturgikus tér egyik központja a szószék.*” – írja Hafenscher Károly.²³ Megállapítása kiindulópontként szolgál a templomtér-szervezés teológiai vezérelveinek a megértéséhez. A reformáció a prédikálást és az úrvacsorai közösséget a nép közvetlen közelébe kívánta hozni, éspedig úgy, hogy a kettő közötti egyensúly megmaradjon.²⁴ Ez az egyensúly nem más, mint a hirdetett és látható ige (prédikáció és úrvacsora) lényegi egységének és egymásrautaltságának kifejezése.²⁵

²⁰ FÖLDVÁRY 2003. 103–169.

²¹ RAVASZ 1942. 3.

²² DANIELISZ 2016. 154. A szerző következtetése, hogy az építészettörténet bevonása a vizsgált tárgy esetében többek között azért is releváns, mert a templomok térhasználati mintái nem függetlenek a belső térformától.

²³ HAFENSCHER 2010. 436. A protestánsoknál a szószék az oltárral/úrasztalával együtt tölti be teológiai szerepét. A keresztyén istentisztelet két fókuszra egyenrangú megjelenést igényel a templomban. KOZMA 2000. 62–63. szerint: „*A szószék és az úrasztala a hallható és látható Ige tárgyi járuléka. Azt a gyakorlati célt szolgálják, hogy az igehirdetés valóban hallható, a keresztség és az úrvacsora valóban látható legyen.*”

²⁴ PÁSZTOR 2005. 94.

²⁵ NAGY 2015. 279.

A szószék elődje már a Szentírásban is több helyen fellelhető, így a protestantizmus biztos alapra építette használatát.²⁶ Alapvető jellemzője, hogy a templom központi helyén, a padok fölé emelve áll.²⁷ Ennek praktikus vonatkozásai mellett (az igehirdető láthatósága és hallhatósága, mint a térszervezés alapvető elve) teológiai okai is vannak. Mivel a református templom Isten háza, amelyben Isten Igéje szól a gyülekezetéhez,²⁸ az Igének a szószékről kell elhangoznia, hiszen fentről érkezik.²⁹ A reformáció tehát az igehirdetés-központú istentisztelet szolgálatába állított eszközként tekintett rá. A szószék fen(n)séges, kiemelt voltát sok esetben az építőművészet segítségével is igyekeztek és igyekeznek kihangsúlyozni.³⁰

A szószék nem volt mindig az igehirdetés kizárólagos helye. A prédikációk az óegyházban az apszisban elhelyezett püspöki katedráról hangzottak el, amely a számára fenntartott külön szék/trónus volt: erre felállva prédikált.³¹ Ezt követte a kórus szélén álló ambó, amely a 4. századtól vált a prédikáció helyszínévé, és amit sokszor a kancellussal (szentélyzáró ráccsal) építettek egybe.³² A 13. században a katolikus egyházban elkülönült a prédikáció és a mise szolgálata, és az igehirdetés helye is elköltözött az oltár elől.³³ Ennek egyik oka a koldulórendek megjelenéséhez köthető: a prédikátorok nagyhatású beszédeiket a templom oldalfalára, vagy a hajó egyik oszlopára erősített, magasan elhelyezett, mai értelemben vett szószékről mondták.³⁴

Az ilyen szószékek díszes kiképzésű, kosárformájú (mellvéddel körbevett) berendezési elemként jelentkeztek, amelyeket akusztikai megfontolásból a középkor végétől a hang terjedésének irányát szabó díszes hangvetővel (koronával) láttak el.³⁵ A mellvédeken megjelenő ábrázolások is ezzel egyidőben kezdtek el megjelenni.³⁶ A katolikus egyház későbbi liturgikus reformja az ambót jelölte meg a homília helyeként, ezáltal pedig a 20. században a szószék funkciója csökkent.³⁷ Bár a katolikus egyházban hangsúlytalanná vált, „*csak templomi dísz maradt*”, a reformáció egyházában megőrizte jelentőségét.³⁸ A reformáció egyik legfontosabb felismerése volt ugyanis, hogy a prédikálásnak és az úrvacsorai közösségnek a nép közvetlen közelében kell történnie, nem pedig a szentély oszlopokkal vagy ráccsal elzárt távoli részében.³⁹

²⁶ KÁDÁR 2013. 44.

²⁷ KÁDÁR 2013. 44.

²⁸ KOVÁCS 1993–1994. 21.

²⁹ KÁDÁR 2013. 44.

³⁰ KOVÁCS 1993–1994. 21.

³¹ HAFENSCHER 2010. 436.

³² VERBÉNYI–ARATÓ 1989. 240.

³³ SÖRÖS 1904. 75.

³⁴ VERBÉNYI–ARATÓ 1989. 240.

³⁵ HAFENSCHER 2010. 436.

³⁶ HAFENSCHER 2010. 436.

³⁷ VERBÉNYI–ARATÓ 1989. 240.

³⁸ KÁDÁR 2013. 44.

³⁹ PÁSZTOR 2005. 94.

Érdekes jelenségre figyelhetünk fel a lutheránus vonalat képviselő protestáns felekezeteknél, és pedig a szószékoltárak megjelenésére. Ezek „*azért jelentek meg, hogy az ige és az igehirdetés szerepét még jobban kiemeljék.*”⁴⁰

1.1.2. Az úrasztala

A szószék szerepének bemutatása rendjén közölt információk jól érzékeltetik az úrasztala és szószék szerves egybetartozását. Amíg a szószék a hallható (hirdetett/prédikált) ige helye, az úrasztala a jeggyel ábrázolt szentség, az úrvacsorai közösség központi eleme, tárgyi járuléka. A templomokból kikerült oltár helyét kezdetben az úrvacsorai alkalmakra templomba hozott asztal váltotta fel, aminek helyét a 18. századtól átvette a véglegesen behelyezett úrasztala (sok helyen ebben tartották a klenódiumokat is).⁴¹ Az úrasztala a templom piacán áll, és nemcsak az úrvacsora, hanem a keresztelés szertartása is hozzá kapcsolódik, amennyiben a templom nem rendelkezik keresztelőmedencével.⁴² Dekoratív elemektől legtöbbször ez sem mentes: amennyiben kivitelezésében semmilyen művészi szándék nem érvényesül, a rá helyezett textíliák, a Szentírás, vagy a klenódiumok pótolják ezt a vonatkozást.

1.1.3. Mózesszék, padok, karzatok, éneklőszék, orgona

A mózesszék névvel illetett templomi hely a szolgálatot végző lelkipásztor(ok) ülőhelye.⁴³ A zsinagógai istentiszteletben betöltött szerepe hasonló volt: „*a tóraszekrény közelében kialakított, megkülönböztetett jelentőségű ülőhely, rendszerint könyöklővel ellátott kőpad volt.*”⁴⁴ A református hagyomány a szentírásból örökölte át ezt az elnevezést (Mt 23,2). A református templomokban a padok elhelyezésének rendezőelve a szószék láthatósága és így az igehirdetés hallgatósága függvényében alakult.⁴⁵ Az ülés szokása, illetve annak rendjének kialakítása a templomtér fejlődésének szakaszaival egyszerre fogatosult. Kezdetben a gyülekezet állva vett részt a misén, később a klerikusok és világi méltóságok kaptak ülőhelyet, majd a reformációban a térdeplővel ellátott padokat ülésre alkalmas bútorzati elemmé alakították át.⁴⁶ Az állandó padok megjelenése 18. századi jelenségnek mondható – az egyház azonban még ekkor is küzdött az ülőhelyek rendszabályozásával.⁴⁷

⁴⁰ HARMATI 2019.; HARMATI 2017. 157. ismerteti az evangélikus gyakorlatban az oltárkép megváltozott jellegét és funkcióit, az azon szereplő szöveg és kép egymás kiegészítő, illetve kizáró kapcsolatának problematikáját.

⁴¹ KÁDÁR 2013. 44.

⁴² KÁDÁR 2013. 44.

⁴³ KÁDÁR 2013. 44.

⁴⁴ DIÓS 2004. 371.

⁴⁵ KÁDÁR 2013. 44.

⁴⁶ KÁDÁR 2013. 44.

⁴⁷ DANIELISZ 2016. 150.

A karzat(ok) kialakítása meglehetősen változatos jelenségként jelentkezett a reformációban. Ezekre „*a protestáns építészet tipikus térformáló eszközei*”-ként is tekinthetünk.⁴⁸ Rendszerint a karzatokon kap helyet az orgona is. A karzatok mellvédeit, valamint az orgonákat gyakran látták el díszítőmotívumokkal, majd figurális ábrázolásokkal is, akárcsak sok helyen a mennyezet kazettáit is. Az orgonák építése előtt jellemző eleme volt a református és unitárius liturgikus térnek az éneklőszék (pulpitus, éneklőszék, éneklő-pulpitus, éneklő-oltár), amely általában a templom piacán állt, és amelytől a kántor a gyülekezeti éneklést vezette.⁴⁹

1.2. Dekoratív elemek és képtípusok a református templomok berendezési darabjain

Lőrincz Zoltán megjegyzése, amit a továbbiakban tételmondatként kezelek, találóan árnyalja a reformáció korai szakaszának címben megfogalmazott vonatkozását: „*bármennyire szegényesek is vizuálisan ezek a »szakrális terekként« funkcionáló gyülekezeti helyek, díszítésük adott esetben nagyon is gazdag lehet allegorikusan értelmezendő ornamensekben, s a gyakorlatból tudhatjuk, hogy ezek a terek a közgondolkodásban is kultikus térként jelennek meg.*”⁵⁰ Az utóbbi évtizedek kutatásai bebizonyították, hogy a reformáció képellenességének kérdésköre sokkal árnyaltabb, mint azt hosszú időn keresztül hitték. A reformáció valóban átformálta a művészetekhez való viszonyt, de nem hozott létre új stílust – inkább új struktúrákat, új formanyelvet alakított ki.⁵¹ A reformáció közösségei kezdetben elméleti síkon vívtak harcot és foglaltak állást a képi megjelenítéssel és az azzal összefüggő tisztelet gyakorlásával kapcsolatosan.⁵² A lutheri reformáció egyik hozadéka volt az újkor küszöbén az, hogy „*a kultuszábrázoláson alapuló képek korát felváltotta a műtárgyként értelmezett, kultikus használatától elválasztott, önálló művészi alkotások kora.*”⁵³ A képvita tehát a reformáció révén ismét párbeszéd tárgyává vált, és számos, képteológiai szempontból új magatartási formát idézett elő.⁵⁴

A képekhez való viszony tehát a 16. században új karakterrel jelentkezett: a különböző felekezetek megteremtették maguknak a számukra megfelelő művészi formákat és műfajokat, valamint azokat a tartalmakat, amelyeket az ábrázolások segítségével kívántak közvetíteni.⁵⁵ A

⁴⁸ DANIELISZ 2016. 149.

⁴⁹ DÁVID 2008. 372.

⁵⁰ LŐRINCZ 2015. 34.

⁵¹ HARMATI 2017. 155. A szerző problematikusnak ítéli meg a *protestantizmus művészete / protestáns művészet* fogalomhasználatot. Érvelésében elsősorban arra hivatkozik, hogy a protestantizmus is – akárcsak a többi felekezet, amelyekkel közös tradíciók és gyökerek kötik össze – a kereszténység nagy egységébe tartozik. Művészettörténeti kontextusba helyezve a témát arra is kitér, hogy a különböző felekezetekhez tartozó megrendelők által munkáltatott mesteremberek társadalma sem vált külön evangélikus, református vagy katolikus művészekre, csupán legjobb tudásuk szerint ellátták a rájuk bízott feladatot.

⁵² LŐRINCZ 2015. 34.

⁵³ HARMATI 2017. 155.

⁵⁴ ISÓ 2019. 93.

⁵⁵ ISÓ 2019. 92.

helvét irányhoz csatlakozó közösségek templomaiból a század végére kikerültek a mozgatható két- és háromdimenziós emberábrázolások, a freskók azonban számos helyen (tanító jellegük-nél fogva) megmaradtak a falakon.⁵⁶ Utóbbiak többségét akkor meszelték le, amikor az ellenreformáció periódusában meglétük a templom katolikus eredetét bizonyította, a rekatolizáció könnyebb prédájává téve az épületet, vagy később, amikor a megváltozott ízlésnek megfelelő motívumokkal dekorálták őket.⁵⁷

A reformációban az ige szerepének kihangsúlyozásával igyekeztek a képekkel való viszszaélést ellensúlyozni. Az a konfliktus, amely a reformáció kezdeti időszakában jellemezte kép és szöveg viszonyát, a 17. századra enyhült: létjogosultságot nyert a képi ábrázolás didaktikus műfaja, szemben az allegóriákkal és történeti ábrázolásokkal.⁵⁸ Mindez főként a lutheránus vonalat követő evangélikus felekezetre igaz. Ennek ellenére a középkori keresztény ikonográfiai témák és szimbólumok megváltozott tartalmakkal bár, de továbbéltek, és új jelentéstartalmakkal gazdagodtak.⁵⁹

A 18. század második felével ismét váltás történt a protestáns képfelfogásban, melynek eszmei hátterét a pietizmus térhódításában kell keresnünk. Fekete Csaba szerint e periódus ábrázolásai az étellel és imádkozással, azaz a puritán törekvésekkel ötvöződő kegyességgyakorlással állnak szoros kapcsolatban.⁶⁰ Ugyanakkor a jelenséghez az is hozzátartozik, hogy a képi programok jellemzően reflektálnak tartalmukban az aktuális helyzetre, így a történelem bizonyos eseményeit és eseménysorozatát is jól dokumentálják.⁶¹

A református templomok ezen csoportjához elsősorban a kazettás mennyezetek tartoznak. A kutatás már régóta foglalkozik velük, a téma szakirodalma bőséges és szerteágazó. A kazettás mennyezetek nagy része növényi ornamentikával díszített. A kazetták virágos/virágzó kifestésének igénye egyidőben jelentkezett a középkori figuralitás nevelő, emlékeztető funkciójának elvesztésével.⁶² Ezt a 17. század közepén jelentkező művészetet Balogh Jolán nyomán „*erdélyi virágos reneszánsz*”-nak is szokás nevezni.⁶³ Számos példa igazolja azonban, hogy a dekoratívítás nem korlátozódott kizárólag erre a típusra. A kazetták között feliratos, heraldikai jelvényekkel díszített, és alakos, illetve emblematikus ábrázolások is fellelhetők.⁶⁴ A kazetták mellett

⁵⁶ NAGY 2015. 296.

⁵⁷ NAGY 2015. 296.

⁵⁸ HARMATI 2017. 158.

⁵⁹ ISÓ 2019. 92.

⁶⁰ FEKETE 2007. 1115.

⁶¹ ISÓ 2019. 96.

⁶² LŐRINCZ 2015. 36.

⁶³ LŐRINCZ 2015. 36. A virágos reneszánszról, mint jellegzetes erdélyi stílusfelfogásról a kutatás (KOVÁCS 2006. 174.) kimutatta, hogy azok az erdélyi emlékek és dekorációik, amelyeket Balogh Jolán e fogalommal illetett, illeszkednek a korabeli középeurópai dekorációs stílusjelenségekhez.

⁶⁴ ISÓ 2019. 99.

a karzatok mellvédjein is megjelenik a növényi ornamentika, és ugyanúgy felbukkannak figurális és emblematikus ábrázolások, ritkábban címerek. A jelenség a faberendezés egyéb elemein is megfigyelhető (padok, úrasztala, szerény ornamensek a pillérek peremén vagy ablakok keretein), és a szószékek kivitelezésében sem idegenkedtek az ilyenfajta díszítéstől. A dolgozat vonatkozó fejezetében utóbbit részletesebben tárgyalom.

Az őskeresztény hagyományból táplálkozva a reformáció a templomra elsősorban a gyülekezés és tanítás helyeként tekintett, amelyben a lelkipásztor volt a szövegek közvetítője.⁶⁵ Ezeknek a szövegeknek a memorizálását és felidézését a falakra festett képek, szövegek, illetve ezek kettőse segítette.⁶⁶ Az újonnan kialakult felekezetek képkritikája a képet mint imádás tárgyát vetette el, de hasonló hangsúllyal jelentkezett a művészet mint luxuscikk bírálata is.⁶⁷ Ezért helyeződött át a kálvini hagyományban a hangsúly a textusra (bibliai szövegre), amely a szakrális kommunikáció fő eszköze lett.⁶⁸ Így vált a kép a református gondolkodásban az emlékezés és tanítás eszközévé, a pietizmus nyomán pedig a szubjektív lelki világot építő eszközzé.⁶⁹

A 18. századi igényesebb erdélyi szószékmegrendelések elsősorban nemesi családok, és tehetősebb közösségek megrendeléséhez köthetők. Címereik, monogramjaik megjelennek a díszes táblákon, a megrendelőkre vonatkozó adatok pedig sokszor bibliai idézetekkel egészülnek ki.⁷⁰ A figurális ábrázolások református környezetben nagyon ritkák, kezdetben teljesen hiányzanak, kizárólag a címerekben jelennek meg. Erdélyben főként Sipos Dávid kőfaragó révén vált elterjedtte szószékdekorációk esetében egy olyan stílus, amit a megkomponáltság, stilizáltság jellemez, és amiben az erdélyi népművészet elemei a klasszikus eredetű stilizált ornamentikával elegyednek.⁷¹ Ennek első példája a kolozsvári Farkas utcai templom szószéke, amelyen már szimbolikus utalással is találkozunk: a templom piacára néző tábláján a törvény kőtáblái jelennek meg, a hangvetőn pedig a pelikán, mint klasszikus református jelkép.⁷² A figurális ábrázolásoktól való távolságtartást jól szemlélteti a Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószékkészíttetése, amely – bár a fejedelem műpártoló tevékenységéről és esztétikai beállítottságáról tanúskodik – mégis idegenkedést váltott ki a kortársaiból.⁷³

⁶⁵ SZACSVAY 2008. 16.

⁶⁶ SZACSVAY 2008. 16.

⁶⁷ SZACSVAY 2008. 17–18.

⁶⁸ SZACSVAY 2008. 18–19.

⁶⁹ SZACSVAY 2008. 21–22. SZACSVAY 2006. 261. summázza az Orschler Judit által említett „Erbauung” (építő) jelleg fogalmát, amit a szerző Wolfgang Brücknertől vett át. A kegyességi irodalomnak és képeinek lelki tartalma a pietista hagyomány tükrében a keresztény olvasó jobbulását, javulását célozza meg. A fogalom magyarországi használatát a biblicitás jellemzi. A protestáns képfelfogásról lásd továbbá: GÖRÖG 2001. alapos tanulmányát.

⁷⁰ MURÁDIN B. 1994. 7–8.

⁷¹ MURÁDIN B. 1994. 9.

⁷² TAKÁCS 1986. 54–67.

⁷³ KOVÁCS 1998.

1.3. Az alkalmazott emblematika megjelenése az erdélyi református templomtérben

Mindazok a figurális ábrázolások, amelyekről a fenti fejezet szól, elsősorban a korabeli biblikus gondolkodásból és kegyességi irodalomból szivárogtak be a református szakrális díszítőművészetbe. A protestáns vallásos irodalom sokszínűsége a 17–18. században főként a műfaji diverzitásnak köszönhető (építő kegyességi irodalom, elmélkedések, prédikációk, kátémagyarázatok, énekes- és imádságoskönyvek, halotti beszédek). A megnevezett időszakban a protestantizmus két fő ága (kálvini és lutheri) a lelki ébredésért harcolt; e törekvés nyomán alakult ki a reformátusoknál a puritanizmus, az evangélikusoknál pedig a pietizmus irányzata. Az erdélyi multikulturális közegben (a protestánsok együttélése révén) a két irányzat kegyességi irodalma kölcsönösen hatott a testvérfelekezet teológiai gondolkodására: „A 17. század lutheránusai haszonnal forgatták a puritanizmus református kiadványait, a reformátusok pedig a pietizmus irodalmát. A 18. században számos pietista munka jelent meg református fordításban, természetesen a református hitvallások mércéjéhez igazított formában.” – írja Kurta József.⁷⁴

A vonatkozó korabeli irodalomból ismert néhány olyan példa, amelyben emblémaábrázolások is szerepelnek. Ezek közül a legnépszerűbb Johann Gerhard *Quinquaginta Meditationes Sacrae* 1606-ban Jénában megjelent kötetének azon fordítása, amelyet báró Inczedy József fordított, és először Nagyszébenben adtak ki *Liliomok völgye...* címmel, 1745-ben.⁷⁵ A magyar nyelvre fordított meditációskötet tíz, inscriptióval és négysoros subscriptióval ellátott emblémát tartalmaz. A műre először Trócsányi Zoltán hívta fel a figyelmet, majd Kurta József szentelt neki ismertető tanulmányt; Fekete Csaba, valamint Mihály Ferenc tevékenysége nyomán derült fény arra, hogy több 18. századi templombelsőben visszaköszönnek a kolligátumban szereplő illusztrációk; Berek Elza Hajnalka főként nyelvészeti-, Imre Mihály teológiai és irodalomtörténeti szempontból vizsgálta az elmélkedésgyűjteményt, Balázs Aletta Júlia pedig kép és szöveg viszonyát vetette górcső alá a *Liliomok völgyében*; a műre való hivatkozás jellemző Knapp Éva és Tüskés Gábor magyarországi emblémakutatással foglalkozó publikációira is, az emblémák előképeiről pedig Nagy Károly Zsolt is értekezett.⁷⁶ A *Liliomok völgye...* alkalmazott emblematikai recepciójának legteljesebb elemzését Kusler Ágnesnek köszönhetjük.⁷⁷

Jelen dolgozatban nem célom a mű részletes ismertetése, hiszen ez az idézett szakirodalomból jól kibontakozik. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy hogyan vándoroltak a *Liliomok völgye...* emblémái a nyomtatott metszetektől az erdélyi protestáns templomok tereibe a 18.

⁷⁴ KURTA 2003. 90.

⁷⁵ IMRE 2013. 391. felsorolja a magyar kiadásokat.

⁷⁶ TRÓCSÁNYI 1935.; TRÓCSÁNYI 1936.; KURTA 2003.; FEKETE 2007.; LÁNGI–MIHÁLY 2004.; BEREK 2008.; IMRE 2013.; BALÁZS 2017.; KNAPP 2000.; TÜSKÉS–KNAPP 2004.; NAGY 2010.

⁷⁷ Kusler 332–347.

század második felében. Ezzel főként a pusztakamarási szószék képi világa mögötti teológiai tartalom felfedéséhez nyújtok bevezetést.

Már az előzőekben is utaltam arra, hogy a református templomok figurális ábrázolásokban leggazdagabb, és leggyakrabban előforduló elemei a mennyezetkazetták, valamint a karzatok mellvédei.⁷⁸ Érszakácsiban az 1750-es évek végén használta fel a *Liliomok völgyében* található metszeteket Pataki Asztalos János, az unokai templomban pedig a hatodik és hetedik embléma verseit ültették át a szakrális térbe. A vers kép nélküli megjelenésére nem ez az egyetlen példa, Mérában is találkozunk hasonló jelenséggel. A leggazdagabb példa talán a nyolc képből álló magyarköblösi református templom karzatának emblémaciklusa, amit időben a Bánffy-hunyadi eklézsia által megrendelt kazettás mennyezet egyik darabja követ. Bánffy-hunyadon Umling Lőrinc és János voltak a munka kivitelezői, és ugyancsak az Umlingok keze munkáját dicsérik a magyarókereki, valamint a magyarbikali példák is. A kárpátaljai Visken nemes Váli Antal dolgozott hasonló munkán. Az étfalvazoltáni, zsurki és darnói templomokban is visszaköszönnek az emblémák. Utóbbi példákban is látható tehát, hogy nem kizárólag erdélyi jelenségről beszélhetünk.

A fenti felsorolásból két eddig ismert példa maradt ki, mindkettő a dolgozatomban alaposabb elemzésnek alávetett templomokban található: Pusztakamarás és Marosvécs. Ezekkel a továbbiakban alaposabban foglalkozom. A marosvécsi emblémákat alaposan elemezte Benkő Tímea evangélikus teológus.

2. ESETTANULMÁNYOK

2.1. Pusztakamarás

A tematikus korpusz első példáját a mezősegi Pusztakamarás református templomában találjuk. A templomépítés bőkezű támogatója itt báró Kemény Ádám özvegye, Rhédey Druzsiana volt, az építkezés pedig 1758–1763 között zajlott.⁷⁹ A templom címerekben és feliratokban gazdag terének egyik fő ékessége a puha, kékesszürke kőből faragott, a szentélyrészben elhelyezkedő szószék (1. kép). A profilozott lábazati, valamint könyöklőpárkánnyal ellátott nyolcszög alaprajzú kosár négy mellvédje gazdagon díszített. A színes emblematikus dekoráció homorúan csontkötött sarkú, négyszög alakú tükrökben helyezkedik el.⁸⁰

A szószékkosárhoz vezető lépcső egy négyzet alaprajzú, tetején gömbdísszel ellátott oszlophoz csatlakozó báborkorlással rendelkezik. A balusztrádót alkotó bábok alatti rész gazdagon

⁷⁸ MIHÁLY 2021. 448–449. alapján vázoló fel a továbbiakban felsorolt példák helyét, datálását és készítőjét.

⁷⁹ MIHÁLY 2021. 445.

⁸⁰ MIHÁLY 2021. 449–450. közli az emblémák feliratait és subscriptióit, a továbbiakban innen idézzük őket.

profilozott, akárcsak a rájuk támaszkodó párkány alja. A feljáró alatti rész átnyúlik a szószékkosár alá, és a kosarat alátámasztó pillérrel olvad egybe (2. kép). Itt a következő bibliai idézetkompiláció olvasható: „(ez)T MONDGYA AMA RÉGI IDEJŰ / EN VAGYOK AZ ALFA ES AZ OMEGA A KEZ / DETT ES A VEGEZET EN A SZOMJUHOZONAK ADOK A(z) / ELO VIZEK FORRÁSÁBOL INGYEN MELY VILAGOS / MINT A KRISTALY MELY KIJÖ AZ ISTENNEK ES / A BARANYNAK SZEKKE ALOL.” Az összeollózott szövegrészek Dániel próféta könyvéből, valamint a Jelenések könyvéből származnak. Erre utal a két, hiányosan megmaradt bibliai textusjelölés is: „DANIEL CAP” és „APOCALYP. CAP”. Az eszkatológiai vonatkozású igerészek értelmezhetőek kauzális epilógusként is. Nem kizárt, hogy Rhédey Druzsiana halálára utalnak. Amennyiben ez így van, fiára, azaz III. Kemény Simonra kell gondolnunk, mint megrendelőre, aki folytatta anyja patrónusi tevékenységét.

Az első, a szószékfeljáróhoz legközelebb eső ábrázolás szövegszalagba véselt felirata: „JESUS SOL / VERITATIS” (Jézus igazság fénylő napja), subscriptiója: „KERT AZ EKLESIA SZENT LÉLEK FELETTE / FENYES NAP A JÉBUS ROGYOG KÖRNJŰLETTE / STRASAK SZENT ANGJALI ALLANAK MELLETT / LANGOL A KEGJES SZIV ENNEK KÖZÖPETTE” (3. kép). A képmező előterében két angyalt látunk: egyik kardot, másik olajágot tart a kezében. Mögöttük ékes, fedett kapu, közepén lángoló szívvel. A kapu kétoldalán fal húzódik, a fal mögött pedig kilenc fa által körülhatárolt kertet látunk. A kertet az inscriptiót kettéosztó napból áradó fény ragyogja be, melynek sugarai között madár repül. Az embléma négysoros subscriptióját két bőségszaru övezi, és növényi ornamensek foglalják dekoratív, barokk ízlésű kartusba.

A következő embléma inscriptiója: „QUANTO FERVENTIUS / TANTO ACCEPTIUS” (Minél hevesebben ég, annál kedvesebben fogadott), négysorosa pedig: „KRISTUS ÓLTÁRÁRA SZIVEDET EMELJED / FORRÓ BUZGÓSÁGAL SZÜNTELENT TISZTELJED / KI SZERETET AVAL SZERELMEK KÖZÖLJED / MEGBANTOTT URADAT HOGY Igy Engesz / teljed” (4. kép). Előbbi az első emblémához hasonló szalagba van vésve, utóbbi ízléses barokk keretben áll. A képkeret körvonala tulipán-/kehelyformát rajzol ki, és egy kőoltárra helyezett lángoló, szárnyakkal ellátott szívet foglal magába. Az oltár kétoldalán két fa áll. A felirat fölött sugárnyalábokkal ékesített háromszögbe írva Isten nevét olvashatjuk héberül (יהוה), ezt pedig felhők gomolygó formái veszik körül. A lefelé haladó fénysugarak áttörik szövegszalagot, a lángoló szívre mutatva.

A soron következő emblémát a „TRIUMPHANTI CORONA” (Győzelem koronája) mottóval látták el, subscriptiója: „HARCZOL A JO LELEK HÁRMAS ELLENSÉGGEL / ÚGY MINT ÖRDÖG VILAG S TESTI VESZETTSEGGEL / MEG IS GYŐZI LEHET OLLY JÓ REMÉNSEGGEL / HA HARCZOL HIT ÁLTAL TÖKELETESSEGGEL” (5. kép). A feliratot és a hozzá tartozó verset az előző mellvédéhez hasonló keretek övezik, a pictura ovális mezejének előterében pedig egy

háromfejű sárkánnyal hadakozó, felvértezett vitéz áll. Fölöttük felhőből kinyúló, babérkoszorút tartó kezét látunk.

Az utolsó mellvéden szereplő embléma felirata: „JESUS STELLA / SALUTIS” (Jézus megváltás csillaga), a vers pedig: „AZ ELESETT EMBER ZOKOG FÁJDALOMMAL / DE A SZENT ISTENSEG VAN NAGY IRGALOMMAL / JUDA OROSZLANNYA MERT DIADALOMMAL / RONTYA A NAGY SÁRKÁNT KEMENY HATA / LOMMAL” (6. kép). A képmező közepén gyümölcsfa áll, melynek törzsére kígyó tekeredik. A fa egyik oldalán a bűnbeesés férfiszereplője áll, vele szemben egy lábaival sárkányra taposó oroszlán. A képmező fölött, a felirat alatt hétágú csillag utal az inscriptióra.

A felsorolt emblémák közös tulajdonsága a gazdag barokk keretezés, amely növényi motívumokat variál, és visszatérő eleme a kagylódísz. Az utolsó mellvédszegmens, amely a falhoz kapcsolja a kosarat, dekoratív barokk mintákkal zsúfolt (7. kép). Mindegyik felirat latin nyelvű, a rímekbe szedett négysorosok azonban magyarul íródtak.

A szószék fából faragott hangvetője nyolcszög alaprajzú (8. kép). Gazdag geometrikus- és növényi ornamentikával ékes, aranyozott, illetve festett darab. Alján koncentrikusan végigfutó, nyolcszöget kirajzoló aranyozott pálcák kapnak helyet, középen pedig egy repülő galamb festett képe látható. A csipkézett peremű hangvető tetején, a csigázó indadíszekből dinamikus össze komponált koronán nem szokványos módon vázába helyezett virágszálakat látunk. A korona ezen fő ékessége gyakorlatilag megismétli a hangvető egyéb részein látott, egyszerűbb kivitelezésű kancsó-motívumot, utóbbi esetében viszont csak egy-egy virágszál került a vázába.

A pusztakamarási templom bárói bejáratával szemben négy márványtáblából álló címeres és latin nyelvű feliratos kompozíció ékesíti a nyugati falat (9. kép).⁸¹ Az együttes felső emléktábláján a Rhédey címer áll, a márványtáblát kétoldalt kiterjesztett szárnyak fogják közre. A márványtábla négy sarkában számjegyek kapnak helyet, ezek összeolvasásából az 1763-as évszám kerekedik ki. A címer alatt a „C[omitissa] D[rusiana] R[hédey]” iniciálék láthatóak. A Rhédey címer alatt bal oldalt a Kemény, jobb oldalt pedig a Wesselényi család címereit találjuk, erre a heraldikai azonoság mellett az „S B K” (Simon Baro Kemény), valamint a „P B W” (Polixena Baronissa Wesselényi) iniciálék is utalnak.

A kompozíció alsó részét feliratos tábla zárja: „PRIMA REFERT AEGIS DRUSIANAE STEMMA DECORUM / RHEDEIAE, PENNIS STEMMATA BINA TEGENS / ALTERA QUAE SEQUITUR GENTILE SIMONIS ADUMBRAT / STEMMA KEMENYIA QUEM PROTULIT ALTA DOMUS / TERTIA TE WESELENYIA PULCHRA POLYXENA PINGIT / SIRENEM SIMILIS QUIPPE FIGURA DECET / HAEC AEDES DRVSIANAE OPIBVS RENOVATA RESVRGIT /

⁸¹ SZÉKELY 2011. 26.

RHEDEIAE CVI SIT PAXQVE QVIESQVE VIRENS.” A szöveg két utolsó sora kronosztikonként értelmezhető. A nagyobb méretű, római számoknak is megfeleltethető betűk összege az 1763-as évszámot írja ki.⁸²

A fent olvasható heraldikai vonatkozású exkurzus nem véletlen, átvezet ugyanis a vizsgált emlékanyag következő példájára, amely ugyancsak a Kemény család patronátusához köthető. A marosvécsi történet főszereplői az idézett feliratban is említett III. Kemény Simon (1736–1799) és felesége, Wesselényi Polixéna (1743–1764), utóbbi halála után pedig a Simonnal frigyre lépő Wass Kata.

2.2. Marosvécs

A magyargyerőmonostori báró Kemény család azon tagja, akihez a marosvécsi templomban található dekorációs program jelentős részének kivitelezése köthető, az 1736-ban született III. Kemény Simon, aki Kemény Ádám és gróf Rhédey Druzsianna gyermekeként látta meg a napvilágot. 1760 tavaszán kötött házasságot báró hadadi Wesselényi Polixénával, akitől hat gyermeke született.⁸³ Első felesége 1764-ben bekövetkezett elhunytá után vette feleségül cegei gróf Wass Katát, házasságukat Isten két utóddal áldotta meg.⁸⁴

A kékesszürke zsidói márványból faragott kehely alakú szószék mellvédje összesen hat (három szélesebb és három keskenyebb) ívelt alakú részre tagolódik, alsó pereme és könyöklő-párkánya a váltakozó homorú és domború formáknak megfelelően kiképzett (10. kép). A szélesebb, kidomborodó mellvédrészekben márványba vésett bibliai textusok és ezeknek megfelelő képi ábrázolások faragványai kapnak helyet. A köztes, konkáv részek közül kettő a képi ábrázolásokat keretelő kartusok dekoratív mintáit ismétli, és levél-, valamint virágdísszel van ellátva.

A marosvécsi református templom faragott díszes szószéke a szentélyt hajótól elválasztó diadalív északnyugati aljában áll. Feljárójának korlátja négyzet metszetű törpepillérből indul

⁸² SZÉKELY 2011. 26. felhívja a figyelmet a kronosztichonra, és közli annak Pergő Márton lekipásztor tollából született magyar nyelvű fordítását is, állítva, hogy „a latin verseket két végső sorának számbetűiből tudjuk meg, hogy a templom újjáépült 1758-ban. (...) ezt bizonyítják az Istók félé monográfia periratainak tanúvallomásai és a négyes márványtábla-együttes. (sic!)” Megállapítása pontosításra szorul: a márványtábla-együttes kétszer is az 1763-as (!) évszámra utal. Maga a szerző jegyzi meg később, hogy több kegytárgy és egy másik emléktábla is az 1763-as évszámmal van ellátva, és ezek vagy „a (...) templom megújításának (1758) öt éves évfordulójára (...) vagy az 1753-ban meghalt Kemény Ádám halálának 10. évfordulójára” készülhettek. SZÉKELY 2011. 263. közli a szöveg Pergő Márton-féle született fordítását: „Jelzi az első címér a Rhédei nő Druzsiánna / Uri családját, mely szárnyaival befedez / Két nemzetséget, melyeknek az egyike képezi / Ama Kemény Simonét, kit szüle a magas ég. / Szép Wesselényi Polixéna téged a harmadik úgy fest, / Mint Szírent, ugyan is termeted illik ahoz. / Rhédei törzsivadék Druzsiánna kegyével újult fel / E szent ház, kinek is üdve, nyugalma legyen!”

⁸³ PÁVAI 1760. Hermányi Dienes József a Nagyenyedi Demokritos című anekdotáskötetben az esküvőről a következőket jegyzi le: „316. Báró Kemény Simon lakadalmában 1760-an Májusban valának jelen 33. Kis-Asszonyok; és 3. Úrfiak, nem vala azért a' kikkel tánczolnának; 's azért igen neheztelnek vala. –” HERMÁNYI 1759. 460. Wesselényi Polixéna epitáfiumán a marosvécsi templom kriptájában az április 21-i dátum áll, Pávai április 22-ét jelöli meg az esküvő dátumaként, Hermányi pedig májusi időpontra emlékszik.

⁸⁴ SZÉKERES 2021. 281.

ki, amelyen lángoló urna kap helyet. Akárcsak Pusztakamaráson, a lépcsőzet balusztrádja alatti részen itt is felirat olvasható, a vésett szöveg kétoldalán pedig III. Kemény Simon és Wesselényi Polixéna faragott címerei kapnak helyet (11. kép).⁸⁵ A verses szöveg a következő: „DÁMVAD A SIRÉNNEL HOGY ÖSZVE KÖLTEZETT, / AZ ISTENT TISZTELNI HIVEN IGYEKEZETT. / AZÉRT E MUNKÁN IS E KÉT SZIV EGGYEZETT, / MELLYET DE JAJ MÁR MOST TSAK DÁMVAD VÉGEZETT. / MERT MINEK ELŐTTE ESZT VÉGBE VIHETTE, / SZERELMES SIRÉNÉT SÍRBA IDE TETTE. / ÉS NOHA NYÖG SOHAJT SZIVÉBEN ÉRETTE, / TZÉLJÁT MINT FEL TETTE DE TELYESÍTETTE. / ZENGJEN AZÉRT ITTEN, AZ ÚR DITSÉRETE, / HALLASSÉK SZÜNTELEN DRÁGA TISZTELETE. / MARADJON FENN SIRÉN, SZÉP EMLÉKEZETE, / MÍG AZ EMBEREKNEK LESZ FÖLDÖN ÉLETE. / DÁMVAD IS ISTENBEN, VETI REMÉNSÉGÉT, / TSAK Ő TÖLLE VÁRJA ÖRÖK IDVESSÉGÉT. / VÉGRE SIRÉN MELLÉ, TESTE TEMETSÉGET, / ÓHAJTJA EL ÉRVÉN ÉLETÉNEK VÉGÉT. / ANNO. MDCCLXVIII.” A szimbolikus utalásokkal zsúfolt feliratból kiderül, hogy férj és feleség együtt határozta el a katedra építését. A munka befejezése a verses felirat tanúsága szerint 1768-ra tehető, ám a feleség 1764-ben elhunyt. A Sirén a templom alatti kriptába van eltemetve, ahova az emléket őrző barokk epitáfiumot is elhelyeztek. Ennek felirata: „ÖRÖKÖS EMLÉKEZETE / M[éltóságos] L[iber] B[aronissa] HADADI / WESSELENYI BOLYXENA [!] ASZSZONYNAK / KI SZÜLETETT 1743 ESZT[endő] : SZ[ent] : MIHÁLY HAVANAK VI NABJÁN [!] / FÉRJHEZ MENT 1760 ESZT[endő] : SZ[ent] : GYÖRGY HAVÁNAK XXI. / NAPJAN, E' VILAGBOL KI MÚLT KOLOSV[árt] 1764 ESZT[endő] : PÜNKÖST / HAVÁNAK 1. NAPJAN ESTVELI VIII ORAKOR. / TEMETŐ BÓLTJA ITT VAN POLYXENÁNAK, / WESSELENYI ISTVÁN KEDVES LEANYANAK, / BARO KEMÉNY SIMON ÚR DRÁGA PARJANAK, / LE TÉVÉN HAJLÉKÁT FÖLDI SÁTORÁNAK. / SZÜLTE EZT DANIEL POLYXENA DRÁGA, / ANYA, KINEK MEG SZÜNT MOST MINDEN VIGSÁGA, / ÖRÖMÉNEK ELHUNYT MERT FÉNYES VILÁGA, / MELLYÉRT, MINT A' TENGHER OLLY SZOMORUSÁGA. / BARO KEMÉNY SIMON ÚR POLYXENÁJÁT, / MÉLTÁN SIRATHATJA, MINT SZÉP KORONÁJÁT, / ÉS MINT VIRÁGJÁBAN EL~HERVADT ROSÁJÁT, / MIVEL NEM LÁTHATJA MÁR TÖBBÉ ORTZÁJÁT. / LÉGYEN DRÁGA ALAK, TESTEDNEK NYUGALMA, / E' BOLT, MERT LELKEDNEK VAGYON MÁR JUTALMA, / AMAZ ÉLET FÁJÁN TERMETT ARANY ALMA, / MELLYET SZERZETT NÉKED KRISTUS DIADALMA.”

A szószékfeljáróhoz legközelebb eső mellvédszegmensben a következő bibliai citátum áll: „ÉN SÁRONNAK ROSÁJA VAGYOK ÉS / GYÖNGY VIRÁG. ÉNEK.R.II.V.I.” (12. kép) A feliratot kí-sérő képi megjelenítés szorosan ragaszkodik a szöveghez: Egy tövisrózsát látunk, melynek

⁸⁵ SZEKERES 2021. 286. az említett címerek alapos heraldikai elemzését nyújtja. Kitér azon szokatlan eljárás ismertetésére is, ami a Wesselényi-címerben szokványosan megjelenő háromágú rózsaszálat a Kemény-címer oromdíszévé változtatja. Megállapításait a pusztakamarási címerekről írt megjegyzéseim alapján azzal egészítem ki, hogy míg a pusztakamarási címer szirénje egyértelműen férfialakot ábrázol, Marosvécsen a szirén vitathatatlanul női felsőtesttel rendelkezik.

le-velei között szárából kétoldalt két szál gyöngyvirág nő ki. A következő szélesebb mellvédlap a már idézett bibliai könyv másik helyét idézi: „AZ ÉN SZÖLLÖMRE, MELY ÉN RÉAM NÉZ, / NÉKEM GONDOM LESZEN. ÉNEK.R.VIII.V.XII.” (13. kép) A textus fölött faragott, karóra kötött szőlőtő, dús levelekkel és bő terméssel. A harmadik kiugró részt is az *Énekek Énekéből* vett idézet, és az ahhoz kapcsolt vizuális interpretáció díszíti: „MINT A’ LILIOM A’ TÖVISEK KÖZÖTT / OLYAN AZ ÉN MÁTKÁM A LEÁNYOK KÖZÖTT / ÉNEK.R.II.V.II.” (14. kép) A rendkívül élethűen ábrázolt tövisbokrok közül itt öt virággal rendelkező virágszál emelkedik ki, amely egyértelműen azonosítható a liliummal.

A szószerk mives dekorációja gazdagon díszített: a keretformák aranyozottak, a növényi ornamensek pedig a piros, fehér és zöld színeket variálják. Akárcsak Pusztakamaráson, itt is többször ismétlődik a kagylómotívum. A hangvető a szószerknél minden bizonnyal korábbi darab (15. kép). Tetejét a fiókáit etető pelikán jellegzetes református szimbóluma koronázza.

A szószerkfeljáró alatti, fent idézett felirat 1768-as évszáma minden bizonnyal terminus ante quemként értelmezhető. Barabás Kisanna szerint „*nem kizárt, hogy a mozgalmas építményű, a karzatával azonos balusztráddal rendelkező szószerket is ugyanaz a mester tervezte. A katedra 1768-ban már a templomban állt.*”⁸⁶ A szószerkéhez hasonló anyagból készült, korlátbábos mellvédű karzat címeres emléktáblája a szószerkfeljáró tövében elhelyezett inscriptió folytatásaként értelmezhető (16. kép). Wesselényi Polixéna ekkorra elhunyt, Kemény Simon pedig nemsokára újránősült. A karzat már második házassága alatt készült el (1770), amint azt a tábla felirata is alátámasztja: „KÖNYHULLATÁSI KÖZT MIDŐN ÉPITENE / DÁMVAD E TEMPLOMOT S’ AZZAL ENYHITENÉ / BÁNATIT SZIVÉNEK HOGY EZT KÉSZITENÉ / ÁLDÁST NYERT MIDON AZT NEMIS REMÉLLENÉ / ISTENE TETTZÉSÉT MERT ESZÉBE VETTE / A KI GRÓFF VAS KATAT ELEIBE TETTE / KIVEL NEM KEVÉSSÉ SZIVÉT ENYHITETTE / BUS ÖZVEGYSÉGÉNEK VÉGET IS VETETTE / KIVEL EPITESET TOVABB IS FOLYTATTA / ÉS AVAL A’MINT AZT FEL TETTE S’ FOGADTA / HÁTRALÉVŐ RÉSZÉT VÉGÉBE HAJTOTTA / ÉS SZENT ISTENÉNEK HIVEN AJÁNLOTTA / KIVÁN AZERT ITTEN ÁLDOZATOT TENNI / GROFF VAS KATÁJÁVAL S HÁLÁDATOS LENNI / A SZENT UR ISTENNEK KIHEZ VÉGRE MENNI / KÉSZÜL IDVESSÉGET KEZEBŐL EL VENNI / ANNO MDCCLXX.”

A marosvécsi templom első és átfogó művészettörténeti bemutatása Csabai István nevéhez köthető; tanulmányának számos adatát később Kelemen Lajos korrigálta.⁸⁷ 2005-ben Barabás Kisanna idézett tanulmánya foglalkozott behatóan a templom építés- és berendezéstör-

⁸⁶ BARABÁS 2005. 97.

⁸⁷ CSABAI 1942.; KELEMEN 1977.

ténetével. A levéltári adatok töredékes mivolta miatt a szerzők a szószékkészítő mesterről semmilyen adatot nem közölnek, észrevételeiket a stíluskritika medrébe terelték.

Csabai szerint a szószék díszítményei és a faragott padok mellvédjei közötti rokonság arra enged következtetni, hogy azonos mester készítette őket.⁸⁸ További feltételezése, hogy a marosvécsi szószékfaragó mester azzal a Barátosi Balogh Mihállyal működött együtt, aki Mihály Ferenc szerint nemcsak itt, hanem Nagyercsében, Erdőcsinádon, és Pókakeresztúron is dolgozott.⁸⁹ Barabás tarthatatlannak tartja Csabai érvelését a szószéket és fabútorzatot készítő mester kapcsán, megállapítását stíluskritikai indoklással támasztja alá, de Mihály Ferenc véleményét is cáfolja Barátosi marosvécsi tevékenységével kapcsolatosan.⁹⁰ Érvelése nyomán kérdésessé válik tehát, hogy van-e bármilyen kapcsolat a templom padjainak és szószékének készítője között. A műalkotás készítője tehát egyelőre a szakirodalomban kialakult álláspontok sokszínűsége, és a levéltári anyagok hiánya miatt egyelőre ismeretlen. Ide kívánczik a nagysajói körpad mellvédjének megemlítése is, amely ugyanazt a motívumvilágot variálja, mint a fent említettek, ráadásul az eklézsia patrónusai itt is a Kemény család tagjai voltak.

A hímes márványszószék, a barokk orgonát tartó karzat, és a rokokó fabútorzat nem az egyetlen ékességei a marosvécsi templomnak. A templom boltozatát itt gazdag rokokó stukkódekoráció borítja: emblemikus ábrázolások jelennek meg a mennyezeten, amelyek programszerűen utalnak a kálvini értelmezésű református megváltás- és megszentelődéstanra. A későbbiekben visszautalunk ezekre, ugyanis az értelmezésük kulcsát képezi a pusztakamarási szószékdekoráció interpretációjának.

2.3. Beresztelke

A Marosvécshez közel fekvő Beresztelke temploma az idők során több átalakuláson ment keresztül, az újkorban többször a tűz áldozatává vált. Mai formája egy 1894-ben történt felújítás nyomán alakult ki, egy évvel később tornyot is kapott.⁹¹

A templom díszes márványszószéke a diadalív északi oldalához csatlakozik (17. kép). A szószékkosár négy keskenyebb és három szélesebb részre osztott; a keskenyebb oldalak lizénaszerűen emelkednek ki a szélesebb, kidomborodó szakaszok között. Tetejük golyvázott, felületükön pedig a korlát pillérén csüngő füzérmotívum ismétlődik. A szélesebb szakaszokon találjuk a dekoráció javát, ezeket ugyanis – akárcsak Marosvécsen – az *Énekek Énekéből* vett idézetek, és a hozzájuk illő ábrázolások ékesítik.

⁸⁸ CSABAI 1942. 165.

⁸⁹ BARABÁS 2005. 98–99.

⁹⁰ BARABÁS 2005. 99.

⁹¹ BIRÓ 2006. 111.

A szószerkfeljáró korlátjának pillérén füzérdíszes, lágoló tetejű urna kap helyet, oldalán pedig girland függ (18. kép). A korláton összetett meanderformákat látunk. Míg a feljáró alja egyszerű, a korlát teteje, és a meghosszabbításaként kosárra elhelyezett könyöklőpárkány többszörösen tagolt. A kehely alakú szószerk vastag, kannelúrázott törzsű, kör metszetű pilléren áll (19. kép). A pillér bázisa szélesebb, ebből nő ki a vájatolt felszínű, közepén hullámszalagos / futókutya-motívumos gyűrűvel díszített törzs. A szószerkkosár párkánya alatti átvezető, kör alakú részt három kis méretű, aranyozott, dekoratív szerepű virág csinosítja.

A mellvéd első szakaszán a következő felirat áll: „ÉN SÁRONNAK ROZÁJA S / GYÖNGY VIRÁGJA VAGYOK”, fölé három gyöngyvirág-szálat, és egy tuskék nélküli rózsatövet faragott a mester (20. kép). Utóbbinak egyik virága teljesen kinyílt, másik ágán pedig két kis rózsabimbó figyelhető meg. A mellvéd második szakaszán ezt olvassuk: „AZ ÉN SZÖLÖMRE MELÝ RÉÁM NÉZ / ÉNNÉKEM GONDOM LÉSZEN.” (21. kép) Az ábrázoláson a talajból kinövő, karóhoz rögzített szőlőtövet látunk, amin gazdag fürtök lógnak. A szószerkkosár harmadik felirata: „MIND A LILÍOM A TÖVISEK KÖZÖTT / OLLJAN AZ ÉN MÁTKÁM A LEÁNYOK / KÖZÖTT.” (22. kép) A talajból itt fehér virágú lilíomszál emelkedik ki, amit a rá tekeredő tövisek fojtogatnak.

Az idézetekhez kapcsolódó faragott ábrázolások ovális alakú koszorú-medallionban kapnak helyet, a textusokat pedig enyhén kiugrasztott felületekbe vésték. A szövegek mellett nem szerepel a bibliai locus megjelölése. A koszorúdíz és a szöveg között galagonya/csipkebogyó / boróka/babérágak helyezkednek el. A szószerk dekoratív faragványai aranyozottak, a növényeket és a talajt pedig a piros, fehér, zöld és sötétbarna színek játéka mellett a meglepően alapos, szinte realista kivitelezés teszi egyedivé.

A templomban ma található hangvető az eredeti darab hű másolata (23. kép). Motívumvilága a kehely alakú faragott szószerk mintáit utánozza. Kör alaprajzú, fából faragott elemről van szó, melynek alján akantuszlevelek közül egy bimbózó virág nő ki, körülötte a tartópilléren is látott hullámmotívum fut körbe. A korona széléről bojtok csüngenek, a peremén pedig koszorú fut körbe, amit a kosár alján látott virág formájú dísszel ellátott, kocka alakú részek törnek át. A hangvető felfele ívesen keskenyedek, faragott rózsaszálak díszítik, tetején pedig lágoló urna áll. A templom piaca felőli koronarészen a losonczi Bánffy család és a magyargyerőmonostori Kemény család címerpárosa látható (24. kép).

A címerek tanúsága szerint a szószerkkorona elkészítése a losonczi Bánffy családhoz köthető. A helyi hagyomány szerint Bánffy László megrendelésére készült,⁹² azonban ennek a 20.

⁹² „Ezen valóban műbeccsel bíró szószerk építési ideje a XVIII. század végére esik, amint azt a feliratok helyesírásából következtetni lehet. Évszám és az adományozó neve sehol sincsen feljegyezve, a hagyomány azonban Bánffy Lászlót említi. A szószerkkel egystylű és korabeli a korona is...” BERESZTELKE 1904. A

század elején született leltárjelentésnek a hitelessége több szempontból is problematikus. Bánffy Ferenc (1784–1839), Bánffy János (1760–1841) és második felesége, Toldalagi Mária (1765–1794) fia apjától örökölte a beresztelki birtokrészt, a Bánffyak állandó beresztelki jelenléte az ő leszármazottain keresztül valósult meg.⁹³ Ferenc apjának, Jánosnak első felesége a marosvécsi templom patrónusainak, III. Kemény Simonnak és második feleségének, Wass Katának a lánya, Kemény Zsuzsanna (?–1838) volt. János és Zsuzsanna házasságából nem született gyermek. A szószékkoronát valószínűleg ők adományozták a templom számára.

A levéltári bejegyzésbeli László (1725–1806) minden bizonnyal Bethlen Borbála (?–1806) férje, az említett Bánffy János apja. Szülei esetében ismét fennáll egy Bánffy–Kemény kapcsolat, a Kemény Zsuzsannát (1669?–1723) feleségül vevő Bánffy Ferenc (1692–1759) házassága révén.⁹⁴ Amennyiben azonban ezzel az utóbbi (és egyben korábbi) lehetőséggel számolunk, magyarázhatatlanná válik a marosvécsi forma- és szimbólumvilág átvándorlása Marosvécsről Beresztelkére, a marosvécsi szószék ugyanis egyértelműen a beresztelkinél korábbi darab. A szószék stilisztikai jellegzetességei ráadásul (mint a meanderdekoráció, a kannelázott oszlop, a rozettadíszek és a füzérdísz használata) a 18. század utolsó két-, illetve a 19. század első évtizedére jellemzők. Ennélfogva utóbbi lehetőség kizártnak tűnik.

Annak bizonyítása azonban, hogy az említett házaspár a szószékkorona és a szószék készítője, a hiányos levéltári források miatt felettébb nehéz vállalkozás. Beresztelke kevesebb, mint húsz kilométerre fekszik Marosvéctől, a mintaszószéket tehát a Bánffy család tagjai közül többen is láthatták. Az sem bizonyítható egyértelműen, hogy a hangvető egyidős a szószékkal, a kérdés tehát egyelőre megválaszolatlan marad. Egyedül a fenti érvelésből, a faragványok minőségéből és jellegéből, valamint a feliratokból kiindulva lehet arra következtetni, hogy nemcsak térben, hanem időben is sokkal közelebb áll a marosvécsi szószékhez, mint a továbbiakban ismertetett példákhoz.

2.4. Újtorda

Újtorda középkori eredetű református templomában a diadalívhez csatlakozik a művészi kivitelezésű márványszószék (25. kép).⁹⁵ A szószékfeljáró ebben az esetben egy falban kialakított lépcsős fülke, ezen keresztül jut fel a prédikálószerkezetbe a lelkipásztor. A szószék lefele keske-

leltárjegyzék szerint a katedra zsoboki márványból készült. Ezt a lehetőséget kizárhatjuk, a zsoboki márványként számontartott gipszkövet a 19. század ötvenes éveiben fedezték fel, a szószék pedig egyértelműen korábbi alkotás. A kőzettípusról ld. PLATZER 1877. Érdekes kérdést vet fel a zsbói márvány használatának kérdésköre is a korban, amelynek bányászata a Wesselényi családhoz köthető, és amelyből több műemlék is készült a korabeli Erdélyben.

⁹³ BERTÉNYI 2005. o. n. (7.).

⁹⁴ Bánffy Ferencről ld. RETTEGI 1718–1784. 309–310

⁹⁵ WEISZ 2010. összefoglalja a templom építéstörténetét.

nyedő alját akantuszlevelek és más geometrikus formák díszítik. Fölötte vastag, övpárkányként kialakított növényi koszorú, melynek komponenseit dekoratív funkciójú szalagok kötik át. A kosár mellvédje két konkáv és egy konvex szegmensből áll, ezek között vékony, lizénaszerűen kialakított, zsinórra fűzött tárcsasorral ellátott keskeny szakaszok. A szószerék könyöklőpárkánya a mellvédszegmensekhez igazodva követi a homorú és domború formák váltakozását, alján fogsordísz, fölötte pedig szívlecc húzódik.

A szószerékkosár három mellvédjén felirat nélküli ábrázolások találhatók. A feljáró falban kialakított bejáratához legközelebb eső ábrázoláson a tövisek közt növekedő liliom képére ismerünk (26. kép). Középen a virág, két oldalán az azzal szinte azonos magasságú tövisbokrok. A templom piacára néző mellvéd részen ovális koszorú látható, amelyen két, keresztbe tett fűvös hangszer (harsona) csüng (27. kép). A jellegzetes klasszicizáló későbarokk stílusú koszorút fent masniba kötött, „szegekre akasztott” szalag köti át. Az utolsó táblán szalaggal átkötött virágcsokor található, felismerhető benne a rózsa és gyöngyvirág motívuma (28. kép). Mindhárom ábrázolást szívleccel ékesített négyszögű keret foglalja magába. Az aranyozás és az előző példánál is használt színek itt is jelentkeznek.

Weisz Attila szerint a szószerék ikonográfiájának és a késő barokk-neoklasszicista stílusú templombelső koncepciójának kialakításában Gyöngyössi János (1741–1818) helyi lelkész kapcsolatai játszhattak szerepet, aki költő volt, korának művelt egyénisége.⁹⁶ 1801 júliusában a belső tér megszervezéséről tárgyalt a templomban tartott konzisztoriális gyűlés; ekkor a prédikálószeréket „*szegeletre nyitott harántékos állásúnak képzeltek el, ezért a templom piacát a hajóba szeretnék, nem pedig a szentélybe. A szószerékfeljárót a kőfalon keresztül akarták nyitni.*”⁹⁷

A szószerék végül 1802. május 23-án készült el, Schindler Mihály kolozsvári kőfaragó kivitelezésében, Kövecsi János tervei alapján; a márványt ingyen vágta Wesselényi Miklós zsibói bányájából.⁹⁸ Koronája mozgalmas formákat kombináló aranyozott darab, tetején galambbal (29. kép).

⁹⁶ WEISZ 2011. 188. A tudós lelkész munkáid lásd: GYÖNGYÖSSI MTA–DE.

⁹⁷ WEISZ 2011. 191.

⁹⁸ WEISZ 2011. 192. közli a vonatkozó presbitériumi gyűlés jegyzőkönyvi beszámolóját: „Ugyanekkor tájban ú. m. 23^a maji készített el és felrakott a márványból ki-faragott szép prédikáló szék is, melynek köveit darabokban kivágattatni ingyen engedte Sibón mélt. Baro Vesselényi Miklós úr ő nga. A faragó mester ember kolozsvári Schindler Mihály vállalta és vitte véghez a munkát háromszáz magyar forintokért, de a formájának rajzolója és kiadója volt tordai építő mester titt. Követsi János, kinek vigyázása és igazgatása alatt készített el és rakott fel helyére. A kőfaragó azon conventióban tartozott beszállítatni, melly-is az eklésiának került 70 / hetven vonás forintjába. E felett a rakatásakor a mester embereknek, a napszámosoknak adott fizetés és egyéb apróságok, úgy az építő mesternek is evégre Kolosvárra lett néhány rendbéli befáradására tett költség még ezekhez járulván, legalább kerek számmal felvéve áll eddig a drága prédikáló szék négyszáz magyar forintokba. Még pedig aranyozása hátra vagyon. Májusnak 23-dik napja volt azért a legelső vasárnap, mellyen a fungens parochus legelőször alkalmatosság szerint tanítást tartott az új prédikáló székből és az arról tett predikációt a népnek épülésére és felserkentésére kívánta fordítani.” PROTOCOLLUM I, 227, skk. 1802. június 6.

2.5. Koronka

A koronkai templom szószékének anyaga és formavilága az újtordaival szinte teljes mértékben azonos (30. kép). Minimális különbségek csupán az ábrázolások kivitelezésében észlelhetők, az ikonográfia és a formavilág azonban megegyezik (31. kép, 32. kép, 33. kép). További eltérés a két szószék között a festés, színezés hiánya a koronkai példa esetében. A lant alaprajzú, harang alakú koronkai szószékkoronát akantuszlevelek borítják, tetején koszorúdísz fut körbe (34. kép).

A szószék bal oldalán emléktáblát helyeztek el (35. kép). A Toldalagi és Korda családok címerei alatt a következő felirat olvasható: „ISTEN DITSŐSEGERE EZEN PREDIKA/LO SZEKET TSINALTATA ARVA GRÓF / KORDA ANNA. N[emes] GROF. TOLDALAGI / LASZLO ÚR ÖZVEGYE KORONKAI RE/FOR[mata] TEMPLOMBA 1806-IK ESZTEN[dő] / 8-IK JUNI[us].”⁹⁹

B. Nagy Margit Schindler Mihályt azonosítja a szószék készítőjeként.¹⁰⁰ Az újtordai szószékkal való stílári egyezés alapján attribúciója elfogadható. Schindlert 1806-ban Koronkán találjuk, a Toldalagi-kripta készítőjeként,¹⁰¹ így minden bizonnyal ezzel egyszerre teljesítette a Korda Anna részéről jött megbízást. E két szószék elkészítésével a későbarokk iskolázottságú kőfaragó mester az átmeneti stílus szószéktípusának megformálásához járult hozzá, érzékeltetve a klasszicizmus közelségét.¹⁰²

2.6. Ótorda

Az ótordai református templom szószéke sok mindenben hasonlít a két előző példára (36. kép). A kosár megközelítése ugyancsak a falon keresztül történik. A műalkotást a legutóbbi renoválás alkalmával eredeti helyéről elmozdították. A szószék lefele keskenyedő alja akantuszleveles borítású gömbformában végződik. Az övpárkányon aranyozott akantuszlevelek figyelhetőek meg, a kosarat pedig a szélesebb szegmensek és az őket elkülönítő keskenyebb sávok változása jellemzi. A szélesebb mellvédrészekon ovális tükrökben, feliratok nélkül szerepelnek az *Énekek Énekére* utaló ábrázolások. A könyöklőpárkány vízszintes tagolóelemei a függőleges keskeny sávok, valamint a szélesebb szegmensek íves formáit követik.

A szószék mellvédjének jobb oldalán tövises nélküli rózsabokrot látunk, mellette pedig két apró gyöngyvirágsokrot (37. kép). A templom piaca felőli részen tűnik fel Marosvécs és Beresztelke szőlőtöve, húsos levelekkel és három gazdag szőlőfürttel (38. kép). A harmadik o-

⁹⁹ ORBÁN 1868. 177.

¹⁰⁰ B. NAGY 1970. 251.

¹⁰¹ B. NAGY 1970. 321.

¹⁰² B. NAGY 1970. 251.

vális tükörben három tölcser alakú virággal rendelkező lilium látható, amit egy sűrű tövisbokor fojtogat (39. kép). A márványszószék reliefjei aranyozottak.

A zsibói márványból készült ótordai szószék a vizsgált korpusz utolsó, és egyben legkésőbbi példája. 1824-ben faragta Csűrös Antal, a kolozsvári Hoffmayer Simon képfaragó tanítványa.¹⁰³ Weisz Attila szerint a darab előképe az újtordai prédikáló szék lehetett.¹⁰⁴ Tekintettel arra, hogy a két templomot egyazon településen találjuk, ez a feltevés minden bizonnyal helytálló. A két katedra között fennáll mégis egy releváns ikonográfiai különbség. Míg az újtordai szószék templompiacra néző mellvédszegmensén ovális koszorú, és a ráaggasztott, keresztbe tett harsonának jelennek meg, Ótordán az *Énekek Énekéből* vett idézetekre alapuló teljes ikonográfiai program jelentkezik, a koszorú helyét a szőlőtő váltja fel.

A szószék készítője, Csűrös Antal, Hoffmayer Simon tanítványa volt. Hoffmayer oltár- és szószékkészítőként jelentőset alkotott a 18. század végi Erdélyben. 1784-ben készítette el a gyulafehérvári székesegyház szószékét; Erzsébetvároson szobrot faragott az örmény nagytemplom katedrájára; 1793 körül a székelyudvarhelyi katolikus templom szószékét kivitelezte; az 1790-es évek végén az erzsébetvárosi mechitarista templomba és a szamosújvári örmény nagytemplomba készített szószéket.¹⁰⁵ Hoffmayer hatása minden bizonnyal hatott Csűrös tevékenységére is, mindketten a klasszicizmus helyi formáinak előfutárai voltak.

Csűrös Antal 1923-ban kapta a megrendelést az ótordai gyülekezettől a szószék elkészítésére. A számadáskönyv tanúsága szerint a szerződés kitért arra, hogy a prédikálószék zsibói márványból készül Kolozsváron, ahol Csűrös Antal faragja ki és aranyozza.¹⁰⁶ Csűrös két testvérének tevékenységét is számon tartja a szakirodalom. József festő és aranyozó volt, Mihály pedig festő és szobrász. Csűrös Józsefről tudjuk, hogy az egyházközség 1925-ben bízta meg a hangvető elkészítésével.¹⁰⁷ A mester 450 rajnai forint értékű váltóért vállalta a munkát, ám a presbitérium a kontraktuson kívüli költségeket is vállalt, „*némely megkívántató darab*” hozzátételért, így végül a teljes összeg 516 rajnai forintra emelkedett.¹⁰⁸ A szerződés megkötése végett Kövecsi Jánossal együtt utaztak Kolozsvárra, majd a „*pictor*” levélben küldött meghívására reagálva ugyancsak Kövecsivel együtt látogatott el az „*oeconomica curator*” Kolozsvárra, „*a'corona miképpen való készülése megnézésére.*”¹⁰⁹ A korona Tordára szállításáért a szekeres-

¹⁰³ B. NAGY 1970. 298. hivatkozik az Ótordai Református Egyházközség levéltárának 1824. március 6-án kelt szerződésére.

¹⁰⁴ WEISZ 2011. 192.

¹⁰⁵ B. NAGY 1970. 305.

¹⁰⁶ SZÁMADÁS 1923. I / 11.

¹⁰⁷ B. NAGY 1970. 299. hivatkozik az Ótordai Református Egyházközség levéltárának 1825. decemberében, és 1826. március 26-án kelt szerződésére.

¹⁰⁸ SZÁMADÁS 1926. II / 38. 39. 45.

¹⁰⁹ SZÁMADÁS 1926. II / 40. 41.

nek és Csűrösnek, illetve társainak is fizettek, de az egyházközséget illetve azok reggeliről való gondoskodása is.¹¹⁰ A mester és társai hazautazási költsége is az eklézsiát terhelte, amihez a Kis Mihály lakatosnak fizetett összeg is hozzájárult.¹¹¹

3. AZ ÁBRÁZOLÁSOK JELENTÉSE

A továbbiakban a dolgozat előző fejezetében tett megállapítások tükrében értékelem a kiválasztott szószékcsoporthoz tartozó ábrázolásokat. Elsőként a pusztakamarási református templom szószékének mellvéddekorációját vetem górcső alá, majd a marosvécsi templom szószékének mellvédjeivel foglalkozom. Mivel utóbbi az ikonográfiailag összefüggő példák korpuszának legkorábbi darabja, alaposabban elemzem a rajta levő ábrázolásokat, a későbbi példákra pedig csak röviden térek ki. Az ikonográfiai-ikonológiai elemzésben a 18. század szimbólumértelmezésének kontextusában értékelem az ábrázolásokat, és igyekszem felfedni a köztük levő összefüggéseket, illetve a szakrális térkommunikációban betöltött szerepüket.

3.1. Pusztakamarás

Az Inczédy József fordításában magyar nyelvre tolmácsolt *Liliomok völgye...* metszeteinek gondolatvilága, valamint képi elemei visszaköszönnek a pusztakamarási szószéken. A szószékkosár négy ábrázolásáról Mihály Ferenc azt feltételezi, hogy elképzelhető: ezek egy, az Inczédy-féle fordítás előtt született metszetes kiadványra vezethetők vissza, amit a protestáns szerző felhasznált a fordításkor.¹¹² Mivel a négy embléma közül egyik sem teljesen azonos a *Liliomok völgye...* emblémáival (a feliratok itt latin nyelvűek, a versek pedig csak tartalmilag rokoníthatóak Inczédy négysorosaival) felvetése létjogosultságot nyer. A könyv rímes prózában írt szövege sem tartalmazza a Pusztakamaráson olvasható szövegeket. Azt az elképzelést sem vethetjük azonban el, hogy itt az emblémák kép- és szövegvilágának egy helyi adaptációjáról van szó, azaz: a műtárgy művelt megrendelői, vagy éppen a lelkipásztor kérésére módosította őket a mester.

Az első embléma felirata: „*Jesus sol veritatis*”, aminek a nyomtatott verzióban az „*Örömrre vitetünk*” feliratú embléma felel meg leginkább (40. kép). A két embléma feliratai nyelvükben és tartalmukban különböznek, ráadásul picturáik sem azonosak: mindkettőben megjelenik az emberarcú nap, a Szentlelket szimbolizáló repülő galamb, valamint a hortus conclusus, de a pusztakamarásin a szereplők száma kettőre csökken, és a kert kapuja tabernákulummá

¹¹⁰ SZÁMADÁS 1926. II / 42. 43.

¹¹¹ SZÁMADÁS 1926. II / 44. 45.

¹¹² MIHÁLY 2021. 446.

változik, amelyben lángoló szív kap helyet. A relief a metszetnél jóval egyszerűbb formákkal operál. Eltérés észlelhető a subscriptióban is: míg annak első két sora megegyezik a nyomtatott változattal, az utolsó két sor nem a *Liliomok völgyében* olvasható versből származik:

Pusztakamarás

STRASAK SZENT ANGJALI ALLANAK MELLETE
LANGOL A KEGJES SZIV ENNEK KÖZÖPETTE

Liliomok völgye...

Drága illatozo virágokkal teli,
Tövis közt bújdoklót olaj ág tiszteli.

Inczédy művében a hatodik emblémához a 26–30. meditációk kapcsolódnak, ezek pedig „az igaz hívőkre váró bűnbocsánattal kapcsolatos gondolatok” köré csoportosulnak.¹¹³ A két, versbeli szövegvariáns eltérése az ikonográfiai különbségekkel függ össze, és viceversa. Az elmélkedésgyűjtemény metszetén jól láthatóak a hortus conclusus virágágyásai, az előtérben levők lábainál a tövis, sokak kezében pedig az olajág. A bejárat előtt minden bizonnyal az utolsó ítélet képi parafrázisa nyer kifejezést. A pusztakamarási mellvéden a szereplők száma a két őrálló angyal alakjára redukálódik, a pictura centrumában pedig a tabernákulumban őrzött lángoló szív kap helyet. Ez az emblémához kapcsolódó öt elmélkedés tartalmával függ össze. A XXVI. (Szentlélekről szóló) meditációban ezt olvassuk: „...itt pedig le-szállott a’ Jehova Sz Lélek, tűzben, de szeretetnek és elevenítésnek tűziben...”,¹¹⁴ és a XXX. elmélkedésből tudjuk meg, hogy „Az Eklésia (...) a’ Sz. Angyalok őrizetinek gyepűjével környül vett: ...”¹¹⁵ A lángoló kegyes szív tehát a Szentlélek ajándékait elfogadó ember, az egyház tagja, akinek a bűnbocsánat révén lehetősége van részesülni az örök életben.

A „*Quanto ferventius tanto acceptius*” feliratú, második tábla emblémája a *Lilomok völgyétől* teljesen független, ám egy hozzá hasonló ábrázolás fellelhető Johann Gerhard latin nyelvű eredetijében.¹¹⁶ Tartalmilag és képileg a magyar fordítás negyedik emblémájával rokonítható, amelyen a lángoló szív egy felé jegyesgyűrűt nyújtó, égből kinyúló kéz felé száll (41. kép). Az előző embléma lángoló szíve, mely a felirat tanúsága szerint „*minél hevesebben ég, annál kedvesebben fogadott*”, itt szárnyakat kap. Nem repül azonban, hanem Krisztus oltárán helyezkedik el, ahogyan a subscriptió is jelzi. Az emblémához kapcsolódó meditációk a jegyesmisztika tükrében folytatják az ekléziasztikai fejtegetést (egyház–Krisztus kapcsolat).

A „*Triumphantia corona*” feliratú mellvédtábla a „*Hartzollyunk szivesen*” feliratú emblémával hozható kapcsolatba. A nyomtatvány és faragvány feliratai eltérnek, ám a képmezők között egyetlen szignifikáns különbség észlelhető, ez pedig a felhőből kinyúló kéz, amely itt egy

¹¹³ KUSLER 2020. 327.

¹¹⁴ INCZÉDY 1745. 114.

¹¹⁵ INCZÉDY 1745. 137.

¹¹⁶ GERHARD 1685. XXXVI. embléma.

babérkoszorút tart. A különbség az embléma tartalmára nézve felettebb releváns eltérést idéz elő: a babérkoszorú mint a győzelem koronája az embléma feliratává transzformálódik. A subscriptiók itt sem egyeznek, csupán tartalmi rokonságban állnak egymással, és az emblémához kapcsolódó 31–35. emblémákkal, amelyek a hívő lelket kísértő gonosznak szólnak.¹¹⁷

A negyedik embléma picturái ismét azonosak (43. kép), a versek között tartalmi egyezések állnak fenn, csupán az inscriptió eltérő („*Jesus stella salutis*” – „*Boldog keserűség*”). A faragott mellvéden a felirat tartalmára legnyilvánvalóbban a szövegszalag és képmező közötti hétágú csillag utal. A *Liliomok völgyében* az embléma „a Krisztus születésének, kereszthalálának és a bűnök bocsánatának kapcsolatáról értekező elmélkedéseket vezeti be.”¹¹⁸ A kompozíció minden bizonnyal a törvény és kegyelem ikonográfiai típus hagyományát követi.¹¹⁹

A *Liliomok völgye...* szóbanforgó harmadik és negyedik, valamint hatodik és hetedik emblémáit a kö-vetkező helyeken találjuk meg: Érszakácsi, 1760 k. (4.); Marosvécs, 1770 k. (3–4. 7.); Unoka, 1775 (6–7. subscriptió); Magyarköblös, 1778 (3–4. 7.); Magyarókereke, 1786 (3.); Visk, 1789, falkép (3.); Zsurk, 1795 (4.); Darnó, 1834 (6.). A 3–4. emblémákkal négyszer, a hatodikkal kétszer, a hetedikkel pedig háromszor találkozunk különböző templomok karzat- és padmellvédein, emléktábláin vagy epitáfiumain, kazettás mennyezetein vagy boltozatain. Ebből is meglátszik, hogy ezek az emblémák könnyen értelmezhető és magyarázható jelentéstartalommal rendelkeztek egy-egy adott kulturális közegben,¹²⁰ hozzájárulva a közösség lelki épüléséhez.

3.2. *Énekek Éneke*-szimbolika (Marosvécs, Beresztelke, Újtorda, Koronka, Ótorda)

Az *Énekek Éneke* (Canticum Canticorum) a keresztény írásmagyarázat egyik legvitatottabb ószövetségi könyve, értelmezésével már a kanonizálás periódusa előtt is foglalkozott a rabbinikus irodalom, a krisztianizált világban pedig recepciója koronként változott. A vitatott szerzőségű költői könyv szerelmi dalok gyűjteménye, amelyekről kommentárok sorozatai születtek, és amelyeket főként allegorikusan értelmezett a keresztény hermeneutika. A humanizmus és reformáció szakítani kívánt ezzel az allegorikus értelmezéssel, ám ez tovább élt a protestáns ortodoxia és pietizmus korában.¹²¹ Szignifikáns ilyen szempontból a coccejánusok és voetiánusok holland teológiában kialakult vitája, amely a 18. század közepéig tartott.¹²² A felvilá-

¹¹⁷ KUSLER 2020. 327.

¹¹⁸ KUSLER 2020. 324.

¹¹⁹ BENKŐ 2011. 333–339.; BENKŐ 2012. 145–147.

¹²⁰ KUSLER 2020. 331.

¹²¹ MOLNÁR 2003. 73.

¹²² MOLNÁR 2003. 47. CSORBA 2003. 25–26-ból tudjuk: a 17. század végén Debreceni Ember Pál arról számol be, hogy a helyi nagytemplomban 1681 pünkösdjén a város három lelképásztora coccejánus exegetikai eljárással prédikálta végig az *Énekek Énekét*. Debreceni Kalocsa István debreceni esperes Giovanni Diodati olasz nyelvű

gosodás természetesen új eredményekkel gazdagította az *Énekek Énekéről* szóló diskurzust, ez azonban történetileg már kevésbé függ össze a dolgozat tárgyával.

Mielőtt a szöszékkorpusz ikonográfiai-ikonológiai értékelésére sor kerülne, röviden ismertetem azokat a korabeli alapműveket, amelyekre az elemzésben támaszkodom. Ahhoz, hogy az ábrázolások alapos analízise lehetségessé váljon, szükséges belepillantani a 18. századi erdélyi református teológiai gondolkodás világába. Ennek teljeskörű bemutatása túllépné a dolgozat kereteit, ezért két olyan művet emelek ki, amelyek jellegüknél fogva támpontként használhatóak. Bod Péter *Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikonáról*,¹²³ valamint ugyancsak az ő tollából származó *A Szent Bibliának históriája* című műről van szó.¹²⁴

A bibliai értelmező szótárként is felfogható első mű teológiai háttérét a coccejanizmus képezi, a könyv pedig betűrendbe szedve magyaráz 673 bibliai kifejezést amelyek párhuzamos helyeire is hivatkozik. Bod Péter a tipologikus értelmezés híve, példázolásokat, ábrázolásokat, jeleket és jegyeket, valamint hasonlatokat magyaráz.¹²⁵ A könyv szerepel III. Kemény Simon töredékesen fennmaradt könyvtárkatalógusában is.¹²⁶ A témákat kérdés-felelet formájában (kátészerűen) tárgyaló második művet a holland gyökerekből táplálkozó protestáns ortodoxia nézetei határozzák meg. Elemzésemben a mű első „könyve” jut nagy jelentőséghez, ugyanis ez az Ószövetséggel, ezen belül pedig az *Énekek Énekével* is foglalkozik, röviden boncolgatva a szerzőség, cél, keletkezési idő kérdéseit, felvázolva annak értelmezési lehetőségét is.

Az erdélyi református teológus szerint a Salamon által írt könyvet a szerző akár időskorában is írhatta, mint üdvözítőjére, azaz Krisztusra tekintő ember, aki a házasság kötelékén keresztül az ember és egyház, valamint lélek és Krisztus kapcsolatára mutat rá.¹²⁷ A könyv értelmezésének kulcsa annak tipologikus olvasatában rejlik Bod szerint, ami kizárólag a Krisztus és egyház közötti misztikus szeretetkapcsolat tükrében valósulhat meg.¹²⁸

A marosvécsi templom szöszékének mellvéddekorációja a textusok alapján egyértelműen az *Énekek Énekéből* vett szimbólumokat ábrázol. Ezek a toposzok a korabeli emblematikus irodalomban főként mariológiai kontextusban kerülnek elő, ezt a magyarázási lehetőséget azonban a református környezet miatt nem tartom valószínűnek. A faragványok grafikai előképeinek azonosítására sem adható egyértelmű válasz: a szimbólumok vizuális térbe való átültetése meg-

exegézisét plántálta át magyar nyelvre, a kommentár az általunk is vizsgált bibliai szövegrészekhez fűzött magyarázatai összhangban állnak a dolgozat konklúziójával.

¹²³ BOD 1746.

¹²⁴ BOD 1748.

¹²⁵ FABINY 2012. és KURTA 2013. Bod értelmezési módszeréről alapos magyarázattal szolgálnak.

¹²⁶ KATALÓGUS 1785.

¹²⁷ BOD 1748. 41–42.

¹²⁸ BOD 1748. 41–42.

jelenik a korabeli művekben, de nem programszerűen, és általában más feliratokkal és subscrip-
ciókkal.

A *Liliomok völgye...* címlapjának hátoldalán öt, *Énekek Énekéből* vett idézet található (6,8; 2,8; 5,18–19; 2,1; 5,13). Ez arra utal, hogy a korban a könyv szimbólumvilágát ismerték és kedvelték, ennél fogva a templomtérbe való átplántálása nem váltott ki idegenkedést. A *Liliomok völgyét* egyébként is áthatja az *Énekek Éneke* szimbólumvilága, valamint a jegyesmisztika. Ennek egyik szignifikáns példája a XVII. elmélkedés, amely a lélek Krisztussal való egyesüléséről beszél, és a következő mottót kapja: „*A' Jésust keresem; Ő az én Jegyese.*”¹²⁹ Az eredeti, Gerhard-féle meditációs kötetben is sok metszet kapcsolódik a jegyesmisztikához.

Bod *Leksikonja* számos olyan szócikket tartalmaz, amely által e témakör érthetővé válik.¹³⁰ Értelmezésében a menyasszony vagy feleség az anyaszentegyház, illetve a gyülekezet és annak minden tagja, amelyet Krisztus mint vőlegény jegyzett el. A házasság, mint szeretetkapcsolat és szövetség a két fél, és így a Krisztus és az egyház közötti szoros egység kifejezője. Ebben a kölcsönös viszonyban a Krisztus által megkeresett és elválasztott, valamint az ördög rabságából megváltott és üdvözült lelkek az igazságban, kegyelemben és a krisztusi dicsőségben részesülnek a Szentlélek által. A Bod Péternél fellelhető szócikkek összhangban állnak a *Liliomok völgye... unio mystica cum Chrysto* felfogásával. Gerhard nyomán Inczédy szerint az egyház és ember kapcsolatát (lelki házasságát) a kölcsönös hűség, áldozathozatalra való készség, gondoskodás, szentség, szeretet, stb. jellemzik. Ennek a reciprocitásnak elsődleges alanya Jézus, aki által lehetségessé válik a világ, test és sátán megtagadása nyomán a bárány menyegzőjén való részvétel.

A hit által kötött misztikus jegyesség tehát örök időkre szól, ennél fogva eszkatologikus kitekintésű. Végso kiteljesedése Krisztus visszajövetelével függ össze.¹³¹ Számos példa sorolható fel az egyház és Krisztus kapcsolatát példázó, Inczédynél előforduló helyek közül, ezek közül a következő summázza talán a legjobban a műnek e gondolatkör köré csoportosuló tematikáját: „XXX. ELMÉLKEDÉS. *Az Anya-Sz. Egy-háznak méltóságáról. »KRISTUS Jegyese Sz. Egy-ház; Kire minden kintset ruház.« Gondold-meg hű Lélek, az Isten veled melly nagy jót közlett; midön téged az Anya-Sz. Egy-ház társaságába bé-vett; »egy az én szerelmem«, azt vallya maga az Enekek Enekében a' Völegény szája; mert egy az igaz valóságos Eklésia, ki a' Kristusnak szerelmes Mátkája: a' Kristus Teste nintsen az ő Lelke nélkül; nints hát az ő Lelke is abban, valaki találtatik Testnek az Eklésián kül: a' ki ebben a Kristusnak nem Jegyese; az ő*

¹²⁹ INCZÉDY 1745. 76–80.

¹³⁰ BOD 1746. 34–35. (feleség) 52. (házasság) 94. (menyasszony) 165–166. (vőlegény).

¹³¹ INCZÉDY 1745. 109.

Lelkének-is melly az örök élet, nem lehet részese: (...) nem leszen annak Attya az Isten a' Meny-Országban; valakinek nem Anyja az Eklésia e' Világban: (...) mert ez három, el-válthatatlanul egygyé lett: az Kristus, az Eklésia, és az örök élet. Az Isten Eklésiája; mind Anya, mind szüz, mind pedig a' Kristusnak Mátkája."¹³² Az *Énekek Éneke* jegyesszimbolikája tehát azon műnek is integráns részét képezi, amely metszetábrázolásai alapján a marosvécsi boltozat dekorációja is elkészült. Fontos azonban, hogy nem ez az egyetlen hasonló kegyességi mű a korban.¹³³

Az első marosvécsi faragvány Sárón rózsájának képét tárja elénk. Bod Péter szócikke, amely hivatkozik az idézett bibliai lókusra is, a rózsza kapcsán a következőket írja: „*szép mezei virág, vereslő 's fejér színű is, melly ki-nyilik a' zöld tokotskájából. Ez ábrázolja az Eklésiát, melly a' KRISTUS' sok szenvedései által piros; szentsége és ártatlansága által fejér; a' Szent Lélek' kegyelme által jó illatú, egészséges, vidám a' jóban: e' Világ' mezején mint a' Ró'sa, a' tapodtatásra ki-tétetett.*”¹³⁴ Sárón Bod szerint „*lelki jókkal bővölködő hely.*”¹³⁵ A szimbólum ekléziológiai jelentéssel bír.

A második embléma a szőlőtövet ábrázolja. Ez a hagyományos keresztény szimbólum Bod szerint háromféle dolgot jelent: 1. Krisztust, akiből a szőlővesszők táplálkoznak; 2. a hit és megtérés jó gyümölcsei termő embert, 3. családot, nemzetséget; 4. a hitetleneket.¹³⁶ A szőlő-hegy/szőlőskert 1. az Isten népének és hívek társaságának helye, ahol az ő szolgálai munkálkodnak és termik a hit és megtérés jó gyümölcseit, ám sokszor rókák (álnok tanítók) botrányoztatják meg őket (ld. *Énekek Éneke* 2,15); 2. a Krisztus országa ellen támadott gyülekezet, amely Sodoma szőlőjét termi.¹³⁷ A szőlőmunkás „*Ábrázolja az Evangyeliom hirdető Szolgát, kire bízta ISTEN a' maga Beszédének hirdetését, az Anyaszentegyházban.*”¹³⁸ A vitikultúra területének egy harmadik példája a *Leksikonban* a szőlőgerezdé. Ez többek között a hívek jócselekedeteit ábrázolja, a hit és megtérés gyümölcseit, de képe Isten lélektápláló beszédének is az újszövetségi iratok által.¹³⁹

A harmadik mellvédszegmens a *lilium inter spinas* hagyományát idézi meg. Bod itt az *Énekek Éneke* két passzusára hivatkozva egyértelműen ekléziológiai értelemmel ruházza fel a tövises között növekvő liliomot. A hitetlenek társasága (tövis) által sértegetett, és azok közül

¹³² INCZÉDY 1745. 135–136.

¹³³ Érdekes előzményként tekinthetünk Wesselényi István: *Eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* című, 1606-ban írt művére. Az írás katolikus szellemiségű, ám a jegyesmisztikát nem mariológiai kontextusban tárja elénk, hanem a lélek és Krisztus *amor sanctus* körébe tartozó egyesülésének példájaként. WESSELÉNYI 1606.

¹³⁴ BOD 1746. 126.

¹³⁵ BOD 1746. 130.

¹³⁶ BOD 1746. 146.

¹³⁷ BOD 1746. 146.

¹³⁸ BOD 1746. 146.

¹³⁹ BOD 1746. 39–40.

kiemelkedő egyházat hozza összefüggésbe a textussal, a gyülekezetet pedig mint a bőséges és egészséges lelki eledelt nyújtó közösséget definiálja, amely „*Hittel, jó-tselekedetekkel illatozó Hívekkel környül vétettetett.*”¹⁴⁰ Így a tövis az istentelen, gonosz emberek jelképe, akik másokat sértegetnek, de szimbolizálja a vétket, hamis tudományt, és más ártalmas dolgokat is.¹⁴¹

A fenti szimbólumértelmezésből egyértelműen kibontakozik a marosvécsi református templom szószékének mellvéddekorációjában felismerhető programszerűség. Egyértelmű, hogy az alapos teológiai műveltséggel is rendelkező házaspár,¹⁴² a Dámvad és a Szirén szerelmére is utalnak az emblémák, ám nem csupán ezzel a profán üzenettel rendelkeznek. A szerelmi történet a kor allegorizáló szemléletmódjának tükrében, valamint a tipologikus írásmagyarázat nyomán krisztológiai hangsúlyokkal elegyedő ekléziológiai kontextusba kerül.

Nem tévesztendő szem elől, hogy ezeket az emblémákat a szószék mellvédjére faragták. A kálvini felfogás szerint az egyház két fő ismertetőjegye az tiszta igehirdetés és a szentségek (sákramentumok) helyes kiszolgáltatása.¹⁴³ Az első fejezetben leírtak alapján hozzá kell tennünk, hogy a templomtérben e két aktus a szószék, valamint az úrasztala köré csoportosul. A szószék tehát az a hely, ahonnan az igehirdetés, az egyház Szentlélektől inspirált tanítása hangzik el, dekorációja pedig jelen esetben éppen erre utal. A tövisek közötti lilium, a bő termésű szőlőtő, és a virágzó rózsza azt kommunikálja, hogy az egyházat érő vádak, a burjánzó tévtanítások ellenére a katedráról elhangzó prédikáció, mint Isten ígéje, a gyümölcstermő életre, új életben járásra ösztönzi a gyülekezetet, az egyház tagjait.

A növények nyelvén megszólaló marosvécsi mellvéddekoráció a stukkóemblémákkal egyszerre kommunikál a hívekkel. Utóbbiak teológiai üzenetét Kusler Ágnes és Benkő Tímea fejtették meg, rámutatva az ikonográfiai program mondanivalójára.¹⁴⁴ A boltozat emblémái a megváltás és megszentelődés kálvini értelmezését közvetítik a gyülekezet felé. Az erről szóló tiszta tanítás az igehirdetésben hangzik el, amely az egyház feladatköre. Erről a korabeli teológia is így vélekedett.

Az újtordai és koronkai szószékek esetében az ikonográfiai program némileg megváltozik. A szőlőtő emblémáját felváltja a felirat nélküli, keresztbe tett trombitákkal ellátott későbarokk koszorúdisz. Ennek egyik ikonográfiai párhuzama fedezhető fel a marosvásárhelyi vár-

¹⁴⁰ BOD 1746. 88–89.

¹⁴¹ BOD 1746. 157.

¹⁴² III. Kemény Simon és Wesselényi Polixéna szerelmi történetét dolgozza fel PÁVAI 1760. A Wesselényi Polixéna halálára írt orációk olyan korabeli szerzők tollából származnak, mint Cornides Dániel, Deáki Filep Sámuel, Huszti György, Incze Mihály, Zoványi József. A beszédekben kiderül, hogy Polixéna kiváló teológiai műveltséggel rendelkezett. A korabeli nők portretizálását végzi halotti beszédek tükrében V. LÁSZLÓ 2008.

¹⁴³ INSTITUTIO. 4.1.8–12.

¹⁴⁴ BENKŐ 2012.

templom Türk Antal-féle mennyezetének stukkódíszai között. A trombitazengés Bod Péter definíciója szerint az ellenséggel harcra készülő vitézek intő jele, amely „*ábrázolja az ISTEN' Beszédének hirdetését, a' melly által az Emberek a' Lelki Hartzra felsekítettnek, hogy az Ellenségén győzedelmeskedjenek.*”¹⁴⁵ Ide kívánczik még a bánffyhungyadi református templom szószékkoronájának peremén olvasható felirat is (1748): „ESAI LVIII Vs. I. KIALTS / TEL / LYES / TOROKKAL, MEG NE SZŰNNY / ÉL, / MI / NT A TROMBITA, EMELD / FEL / A TE / SZODAT, ÉS MOND MEG / AZ / ÉN / NÉPEMNEK AZ Ő BŰNÖ / KET / ÉS A / JÁKOB HÁZÁNAK AZ Ő HA / MIS / SÁG / OKAT 1748.”¹⁴⁶ Bánffyhungyadon nem ez az egyetlen ézsaiási idézet, a kazettás mennyezet egyik darabján is a bibliai könyvből idézett prófétai szólam szerepel.¹⁴⁷ A trombita tehát, mint szószéken szereplő jelkép, egyértelműen az igehirdető személy szerepére és feladatára vonatkozik, aki az egyház szolgájaként rávilágít a nép bűneire és hamisságára. A harsona szimbóluma figurális ábrázolások kontextusában is megjelenik: a Kolozs megyei Magyarbikfalé keleti karzatának közepén levő, Inczedy-féle embléma kétoldalán harsonázó angyalok láthatók, alattuk pedig bibliai idézetek rímes átköltései olvashatók. Ebben az esetben a harsona nem a prédikátori szerepre, hanem sokkal inkább az utolsó ítéletre, valamint Isten gyülekezeti általi dicsőítésére utalnak.

4. ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

A dolgozat elején megfogalmazott alaptézis, miszerint a vizsgált szószékek mellvéddekorációi nem csupán dekoratív, hanem teológiai szereppel rendelkeznek, a fentiekben nyert indoklást. A szimbóluminterpretáció rendjén igyekeztem kontextuálisan értelmezni a mellvédek emblémáit, abban az összefüggésrendszerben, amit a korabeli kegyességi irodalom, valamint más analógiák teremtenek meg.

A vizsgált műalkotás-korpusz esete egyedi. Az erdélyi protestáns templomok más berendezési elemei azonban olyan szimbólumrendszerrel operálnak, amelynek összefüggéseit további kutatások tárhatják fel. Ebben belatartozik az úrasztalák alaposabb vizsgálata is, amelyek közül néhányat ugyancsak emblematikus jelképek díszítenek (pl. a kolozsvári belvárosi és alsóvárosi református templomokban). Tény azonban, hogy a 18. századi és 19. század eleji vonatkozó erdélyi emléktanyagban a nem -dekoratív és -heraldikus díszítések, illetve -bibliai idézetek használata, hanem kegyességre serkentő képek szószéken való alkalmazása egyedi jelenség.

¹⁴⁵ BOD 1746. 154–155.

¹⁴⁶ MIHÁLY 2021. 437. TOMBOR 1968. 160. azonos szövegű erdélyi példaként a magyarlónai református templom Umling Lőrinc által készített hangvetőjét említi, de a magyarországi Edelény és Tákos református templomainak szószékkoronáján, illetve szószékén ugyanezek a feliratok szerepelnek Tombor közlése szerint.

¹⁴⁷ MIHÁLY 2021. 435.

Mivel a korai, és egyben a jelenség sorozatindító darabjai kivétel nélkül egy szűk főúri elithez, a Kemény család néhány jelentős tagjához valamint rokonaikhoz kötődnek, e szószék-csoport dekorációinak kigondolásában és elkészítésében nagy valószínűséggel ez volt a meghatározó. Saját műveltségük által meghatározott ízlésük, valamint teológiai meggyőződéseik alapján készült el egy-egy szószék. A dolgozatból meglátszik az is, hogy nem provinciális jelenségről van szó: e szószékek nemesi birtokközpontokhoz, majd később nagyobb városok gyülekezeteihez kapcsolódnak.

Nem hanyagolható el azonban azok csoportja sem, akik közösségként látták ezeket a hímes szószékeket. A megfigyeléseim alapján egyértelművé válik, hogy a korabeli szentírásolvasó és templomba járó ember jól értette azt az üzenetet, amit ezek a képek közvetítettek számára. A kegyességi irodalom motívumkincse így szüremlett át a könyvekből a szakrális terek művészetébe. Egyetértek Kusler Ágnes véleményével is, aki szerint az emblémák, amelyeket végül templomterekbe plántáltak át, „*egyetlen esetben sem estek át olyan változtatások vagy kontextusváltáson, amely eltérő olvasatot tenne indokolttá.*” annál, amit a szakirodalom Inczedy Gerhard-fordításáról ír, vagy amit a korabeli szimbólumértelmezés tükrében e dolgozat keretein belül sikerült bizonyítanom az Énekek Énekéről.¹⁴⁸

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

BERESZTELKE 1904. *A beresztelkei ev. ref. egyház tulajdonában lévő műbeccsel bíró régiségek leltára. (1904. június 2.).* Műemlékekről szóló leltarak és jelentések a Görgényi Egyházmegyéből, I/30/903/X.–2. az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.

KATALÓGUS 1785. Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Törzsgyűjtemény. 1059, 1062. sz. XXXII/1040. sz. irat. III. Kemény Simon könyvtárkatalógusa.

SZÁMADÁS 1823. 1826. *Az Ótordai Református Egyházközség Számadáskönyvei az egyházközség helyi levéltárában.*

¹⁴⁸ KUSLER 2020. 331.

Tanulmánykötetekben és periodikákban megjelent dolgozatok:

- BALÁZS 2017.** Balázs Aletta Júlia: Kép és szöveg viszonya Inczédi József Liliomok völgyében. In: Novák Anikó (szerk.): *Kölcsönös átszövődések. A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma 2016. évi PhD konferenciájának tanulmányaiból.* Budapest, 2017. 39–48.
- BARABÁS 2005.** Barabás Kisanna: Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez. *Korunk*, 16. évf. 2. sz. (2005), (96–100.).
- BENKŐ 2011.** Benkő Tímea: Boldog keserűség. A reformátori megigazulástan ábrázolása a marosvécsi református templom mennyezetén. In: Adorjáni Zoltán (szerk.): *Studia Doctorum Theologiae Protestantis.* Kolozsvár, 2011. 327–339.
- BENKŐ 2012.** Benkő Tímea: Megigazulás – megszentelődés – új életben járás. A marosvécsi református templom mennyezetének ikonográfiai programja. In: Kállay Dezső (szerk.): *Studia Doctorum Theologiae Protestantis.* Kolozsvár, 2012. 143–157.
- CSABAI 1942.** Csabai István: Három marosszéki rokokó templom. In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára.* Budapest, 1942. 160–170.
- CSIKESZ 1934.** Csikesz Sándor: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. *A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1933–34. tanévről.* Debrecen, é. n. 73–89.
- DANIELISZ 2016.** Danielisz Dóra: Ülésrend és térhasználat Sepsiszek református templomaiban. *Architectura Hungariae*, 15. évf. 3. sz. (2016), (147–156.).
- DÁVID 2008.** Dávid István: Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége. *Református Szemle*, 101. évf. 4. sz. (2008), (372–376.).
- FABINY 2012.** Fabiny Tibor: Bod Péter bibliai tipológiai és emblematikai Magyar Leksikonja (1746). In: Gudor Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712-1769) korában : a nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2-3.) tanulmánykötete.* Budapest 2012. 210–239.
- FEKETE 2007.** Fekete Csaba: Festett mellvéd és kegyesség. In memoriam Ladislai David. *Református Szemle*, 100. évf. 5. sz. (2007), (1106–1121.).
- FÖLDVÁRY 2003.** Földvár Miklós István: A kultikus tér szerveződése a kereszténységben. In: Barsi Balázs – Földvár Miklós István (szerk.): *Belépek Isten oltárához. Bevezetés a templom misztériumába.* Sümeg, 2003. 103–169.

- GÖRÖG 2000.** Görög Hajnalka: Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában. *Erdélyi Múzeum*, 63. évf. 3–4. sz. (2001), (115–143.).
- HARASIMOWICZ 1990.** Harasimowicz, Jan: „Scriptura sui ipsius interpres.” Protestantische Bild-Wort-Sprache des 16. und 17. Jahrhunderts. In: *Text und Bild, Bild und Text*. Stuttgart, 1990. 262–282.
- HARASIMOWICZ 2006.** Harasimowicz, Jan: Protestantischer Kirchenbau im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts. In: Hartmann, Peter Claus – Reese, Anette (szerk.): *Religion und Kultur im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts, Mainzer Studien zur Neueren Geschichte 12*. Frankfurt, 2006. 327–370.
- HARASIMOWICZ 2015.** Harasimowicz, Jan: *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa*. Regensburg, 2015.
- HARMATI 2017.** Harmati Béla László: Kép vagy képtelenség? A képfogalom átértelmeződése Luther korában. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak Tanulmánykötete*. Budapest, 2017. 155–165.
- IMRE 2013.** Imre Mihály: Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője. *Studia Litteraria*, 52. évf. 3–4. sz. (2013), (378–410.).
- ISÓ 2019.** Isó Emese: Változás és maradandóság. Az elmúlás és újjászületés képe az erdélyi templomi berendezéseken. *Credo*, 25. évf. 1–2. sz. (2019), (92–104.).
- KELEMEN 1977.** Kelemen Lajos: Megjegyzések a Gerevich- emlékkönyv erdélyi anyagához. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok I*. Bukarest, 1977. 105–108.
- KNAPP 2000.** Knapp Éva: Emblematikus eszközök a XVII-XVIII. századi magyarországi prédikációirodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 104. évf. 1–2. sz. (2000), (1–23.).
- KOVÁCS 1998.** Kovács András: „Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék- és orgonarendeléséről. In: Monok István – Sárközy Péter (szerk.) *La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IVo Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma – Napoli, 9–14 settembre 1996. II*. Budapest – Szeged, 1998. 689–697.
- KOVÁCS 2006.** Kovács András: Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, ú. s. I., 11. köt. (2006), (163–178).
- KÖCKE 1975.** Köcke, Ulrike: Protestantische Barockemblematik am Lettner der Buttforder Kirche. In: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte 14*. Berlin, 1975. 202–216.

- KURTA 2003.** Kurta József: A 18. századi építő irodalom egyik erdélyi kiadványa: Johann Gerhard: Liliomok völgye. *Református Szemle*, 96. évf. 1. sz. (2003), (89–92.).
- KURTA 2013.** Kurta József: Bod Péter könyvtárának kötetei a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában. In: Adorjáni Zoltán (szerk.): *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*. Kolozsvár, 2013. 213–231.
- LŐRINCZ 2015.** Lőrincz Zoltán: A szakrális terek a kereszténység történetében. *Magyar Művészet*, 3. évf. 4. sz. (2015), (31–39.).
- MIHÁLY 2021.** Mihály Ferenc: A bánffyhunyadi református templom festett faberendezése. In: Gálfi Emőke – Kovács Zsolt – P. Kovács Klára (szerk.): *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Kolozsvár – Budapest, 2021. 429–450.
- MURDOCK 2016.** Murdock Graeme: ‘Pure and White’: Reformed Space for Worship in Early Seventeenth-Century Hungary. In: Spicer, Andrew – Hamilton, Sarah (szerk.): *Defining the Holy. Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*. London – New York, 2016. 231–250.
- NAGY 2010.** Nagy Károly Zsolt: A látás iskolája. A vizuális tudásátadás elemi szintje a 17–18. századi ábécéskönyvekben. In: *Ethno-Lore. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXVII*. Budapest, 2010. 47–83.
- NAGY 2015.** Nagy Károly Zsolt: „Mely igen szerelmetesek a te hajlékaid...” A református templomok térszervezése, térhasználata mint a felekezeti azonosságtudat reprezentációja Magyarországon. In: *Ethno-Lore. A MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXII*. Budapest, 2015. 293–329.
- PLATZER 1877.** Platzer Antal: A zsoboki márvány (1–2). *Magyar Polgár*, 11. évf. 73–74. sz. (1877).
- RAVASZ 1942.** Ravasz László: A református templom. In: Kovács J. István (szerk.): *Magyar református templomok I*. Budapest, 1942. 1–4.
- SPĀRĪTIS 2002.** Spārītis Ojārs: Embleme in der Kultur Lettlands zwischen protestantischer und katholischer Tradition. In: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik I*. Frankfurt am Main, 2002. 187–209.
- STRONKS 2010.** Stronks, Els: Literature and the Shaping of Religious Identities: The Case of the Protestant Religious Emblem in the Dutch Republic. *History of Religions*, 49. évf. 3. sz. (2010), (219–253.).
- SZACSVAY 2006.** Szacs vay Éva: Program és tanítás a református templomok mennyezetfestésein. In: Barna Gábor (szerk.): *Kép, képmás, kultusz*. Szeged, 2006. 258–281.

- SZACSVAY 2008.** Szacsvay Éva: Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet). In: *Bonyhádi Evangélikus Füzetek 1.* Bonyhád, 2008. 11–33.
- SZEKERES 2021.** Szekeres Attila István: *Címerek a marosvécsi református templomban.* In: Berekméri Árpád Róbert és mtsai. (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből 5.* Marosvásárhely, 2021. 279–294.
- TRÓCSÁNYI 1935.** Trócsányi Zoltán: Egy illusztrált protestáns barokk-könyv. *Könyvtári Szemle*, 2. évf. 2. sz. (1935), (13–14.).
- WEISZ 2011.** Weisz Attila: Az újtordai református templom 18–19. századi emlékei. Néhány adat Kövecsi János és mások pályájához. In: Orbán János (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Marosvásárhely – Kolozsvár, 2011. 183–196.
- WISŁOCKI 2006.** Wiślocki, Marcin: From emblem books to the ecclesiastical space: emblems and quasiemblems in protestant churches on the southern coast of the Baltic Sea and their devotional background. In: McKeown, Simon – R. Wade, Mara (eds.): *The Emblem in Scandinavia and the Baltic.* Glasgow, 2006. 263–294.

Könyvek, monográfiák, forráskiadványok:

- B. NAGY 1970.** B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970.
- BEREK 2008.** Berek Elza Hajnalka: „*Szent elmélkedésit így magyarázásra / Fel vevé 's fordítá Nemzete hasznára*”. *Egy elmélkedésgyűjtemény, két magyar fordítás.* Az Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián leadott dolgozat kézírata. Kolozsvár, 2008.
- BERTÉNYI 2005.** Bertényi Iván (ifj.): *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* Doktori disszertáció kézírata. Budapest, 2005.
- BIRÓ 2006.** Biró Donát: *Szászrégen és vidéke. Településtörténeti adalékok.* Marosvásárhely, 2006.
- BOD 1746.** Bod Péter: *Szent Írás' értelmére vezérő Magyar Lexikon, mellyben a' Szent Írásban elő-forduló példázolások, (typusok) és ábrázolások (emblemak) lelki értelmek szerént rövideden ki-világosittatnak; sok dolgok a' 'sido régiségekből ki-magyaráztatnak [...].* Kolozsvár, S. Pataki József, 1746.
- BOD 1748.** Bod Péter: *A' Szent Bibliának históriája, mellyben, az Istennek Ó- és Újtestamentomi szent beszédének meg-irattatása, annak mind ez ideig tsudálatos megtartatása; különböző nyelvekre, azok között a' magyar nyelvre való fordittatása, és azokon való ki-nyom-tattatás, röviden elő-adatik.* Szeben, Sárdi Sámuel, 1748.

- CSEPREGI 2000.** Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1765. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* Budapest, 2000.
- CSORBA 2003.** Csorba Dávid: *A magyar református hitmélyítő irodalom Debrecenben (1657–1711).* Doktori disszertáció kézírata. Debrecen, 2003.
- DIENES 2002.** Dienes Dénes: „Mellyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon.* Sárospatak, 2002.
- DIÓS 2004.** Diós István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon. IX. kötet (Meszr–Olt).* Budapest, 2004.
- GERHARD 1685.** Gerhard, Johann: *Meditationes sacrae ad veram pietatem excitandam...* Jenae, Io. Zach. & Vid. Io. Nisii, 1685.
- GYÖNGYÖSSI MTA–DE.** Gyöngyössi János művei. Elektronikus kritikai kiadás. https://deba.unideb.hu/deba/gyongyossi/text.php?id=gyongyossi_0_2 [2023. 04. 28.]
- HAFENSCHER 2010.** Hafenscher Károly: *Liturgika. A keresztyén istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben.* Budapest, 2010.
- HARMATI 2019.** Harmati Béla László (szerk.): *Szószerkoltárok Magyarországon. Egyházművészeti album az evangélikus szószerkoltárokról.* Budapest, 2019.
- HERMÁNYI 1759.** Hermányi Dienes József szépprózai munkái. S. a. r. S. Sárdi Margit. In: Tarnai Andor (szerk.): *Régi Magyar Prózai Emlékek 9.* Budapest, 1992.
- INSTITUTIO.** 4.1.8–12. Buzogány Dezső (ford.): *Kálvin János: Institutio. A keresztyén vallás rendszere.* Budapest, 2014.
- KÁDÁR 2013.** Kádár Ferenc: *Liturgika.* Sárospatak, 2013.
- KELEMEN 1945.** Kelemen Lajos: *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból.* Kolozsvár, 1945.
- KNAPP 2003.** Knapp Éva: *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez.* Budapest, 2003.
- KOVÁCS 1993–1994.** Kovács István: *Liturgika. Unitárius szertartástan.* Egyetemi jegyzet. Kézirat. Kolozsvár, 1993–1994.
- KOZMA 2000.** Kozma Zsolt: *Liturgika.* Kolozsvár, 2000.
- KUSLER 2020.** Kusler Ágnes: *Az ún. képzőművészeti alkalmazott emblematika Magyarországon (17–18. század).* Doktori disszertáció kézírata. Budapest, 2020.
- LÁNGI–MIHÁLY 2002.** Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések I.* Budapest, 2002.

- LÁNGI-MIHÁLY 2004.** Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések 2.* Budapest, 2004.
- LÁNGI-MIHÁLY 2006.** Lángi József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések 3.* Budapest, 2006.
- MOLNÁR 2003.** Molnár János: *A szerelem országútján. Az Énekek Éneke magyarázata.* Kolozsvár 2003.
- MURÁDIN 1992.** Murádin B. Katalin: *Faragott kőszószékek Erdélyben.* Budapest, 1992.
- MURÁDIN 1994.** Murádin B. Katalin: *Faragott kőszószékek Erdélyben.* Budapest–Kolozsvár, 1994.
- ORBÁN 1868.** Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból.* Pest, 1868.
- PÁKOZDI-SOMORJAI 2020.** Pákozdi István – Somorjai Ádám (szerk.): *A liturgiatudomány kézikönyve.* Budapest, 2020.
- PÁSZTOR 2005.** Pásztor János: *Liturgika.* Komárom, 2005.
- PÁVAI 1760.** Pávai Ferenc: *Dámvaddal meg-egyezett Siren.* Kolozsvár, 1760. ThQ-95 MS 357 jelzetű, lakodalmi művekből összeállított kolligátum a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban.
- PEIL 1978.** Peil, Dietmar: *Zur »angewandten Emblematik« in protestantischen Erbauungsbüchern.* Heidelberg, 1978.
- RETTEGI 1718–1784.** Rettegi György: *Emlékezetre méltó Dolgok. 1718–1784.* Bukarest, 1970.
- SÖRÖS 1904.** Sörös Béla: *A magyar liturgia története. I. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig.* Budapest, 1904.
- SZÉKELY 2011.** Székely Ferenc: *Templomra szállt bánatmadár. Pusztakamarási magyarok.* Kolozsvár, 2011.
- SZELESTEI NAGY 2020.** Szelestei Nagy László (szerk.): *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiesség alakulásában.* Budapest, 2020.
- TOMBOR 1968.** Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból.* Budapest, 1968.
- TRÓCSÁNYI 1936.** Trócsányi Zoltán: *A történelem árnyékában.* Budapest, 1936. 99–104.
- TÜSKÉS-KNAPP 2004.** Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Populáris grafika a 17–18. században.* Budapest, 2004.
- V. LÁSZLÓ 2008.** V. László Zsófia: *Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825).* Budapest, 2020.

- VERBÉNYI–ARATÓ 1989.** István – Arató Miklós Orbán (szerk.): *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája.* Budapest, 1989.
- VILHELM 1975.** Vilhelm Károly: *Festett famennyezetek. Ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban.* Bukarest, 1975.
- WEISZ 2010.** Weisz Attila: *Református templom, Újtorda.* Romániai Magyar Lexikon. <https://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=251> [2023. 04. 19.]
- WESSELÉNYI 1606.** Bárá Wesselényi István: Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje. S. a. r. Tóth Margit. In: Keserű Bálint (szerk.): *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 28. Szeged, 1990.